

Мажид ҲАСАНИЙ, Ислом УСМОНОВ

ОЙДИН КУНЛАР АРМОНИ

"Ватан фидойилари" туркумидан

ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
1997

63.3(5У)
X 31

Масъул муҳаррир — *Карим НОРМАТОВ*,
тарих фанлари доктори, профессор

Муҳаррир — *Камол МАТЁЎҚУБОВ*

ISBN 5-640-02135-7

X $\frac{4702620201 - 100}{M 351 (04) 96}$ - 97

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 1997

*Истиқлол учун қурбон
бўлганлар хотирасига
бағишланади*

Муаллифлар

СУЗ БОШИ ЎРНИДА

Яқин ўтмишимиздаги қатагон кунлар тарихини битиш осон эмас. Айтилмоқчи бўлган фикрни тўғри англашга, ҳар бир сўзнинг ўз ўрнига тушишида кўп бош қотиришга тўғри келади. Бундан салкам 60 йил муқаддам юз берган мудҳиш воқеаларни фақат эслаш эмас, ҳатто уларни қоғозга тушириш ҳам машаққатли.

Ҳаётнинг ўзига хос қонуниятлари бор. Ундан ҳеч ким ўзини олиб қочолмайди. Тақдир инсоғ ортидан ўз сояси-дек доимо таъқиб қилиб боради. Афсуски, у олдинга ўтиб, сен босадиган қадамнинг равон бўлишини таъминлай олишга ожиз! Аммо яшаганинг сари бошингга сен бир умр кутмаган гавголларни солишга қодир. Ҳар бир инсон ўз қисматидан юз ўгира олмайди. Қачон бўлмасин у билан рўпара келади. Афсуски, бу учрашув ҳар сафар ҳам хайрли бўлавермайди.

Яна хаёлларни ўша мудҳиш кунлар қамраб олади. Бевозта кўнгил бугунги мустақиллик боис эришилган осойишталик қувончлари сабабли бироз таскин топади. Бироқ Файзулла Хўжаев сингари тақдири фожиали кечганлар эсга олинган заҳотиёқ хаёллар ғалаёни қайтадан бошланади. Биз истиқлол йўлида қурбон бўлган ва ҳаёти чақмоқ янглиғ кечган қалблар олдида бир умр қарздор-миз.

Мустақилликка унлаб, юзлаб, минглаб Файзулла Хўжаевларнинг қони, жони эвазига эришганмиз. Шу сабаб истиқлолни асраб-авайлаб, уни ардоқлаш биз — шаҳид кетганлар авлодлари учун ҳам фарз, ҳам қарз-дир.

Файзулла Хўжаевнинг таржимаи ҳолидан сатрлар

• 1896 йили Бухорода қорақўлчи савдогар Убайдуллахўжа Қосимхўжа ўгли оиласида таваллуд топган.

• Дастлаб эски мактабда, сўнг 1907—1912 йилларда Москвада отаси ёллаган ўқитувчилардан таълим олган. 1911 йилда Берлин университетининг иқтисод факультетида 6 ой ўқиган. Ўзбек, рус, озар, тожик, татар, қozoқ, немис тилларини мукамал билган.

• 14 ёшида рус инқилобчиларига яқинлашган. 17 ёшдан жадидлар, 20 ёшдан бошлаб ёш бухороликлар ҳаракатида иштирок этган ва уларга раҳнамолик қилган.

• 1917 йилги февраль рус буржуа инқилобидан сўнг ҳаётини ўз халқига бағишлади. Икки бор Бухоро амири Саид Олимхон унга сиртдан ўлим жазоси тайинлаган. 1918 йили Оренбургдаги оқ гвардиячилар ҳарбий дала суди томонидан отувга ҳукм этилган.

• У шахсий отамерос хазинасидан 25 пуд қўйма олтин, 4,8 миллион дона тилла танга, 5 пудга яқин кумуш, одамларнинг ўзидан 7 миллион атрофида қарздорлик вакил-ваколатлари маблағини ва бошқа жуда кўп рақамда мол-мулкни шўро ҳукумати ихтиёрига топширган.

• Касби — журналист. 1920 йилда "Учқун" газетасига муҳаррирлик қилган. 20 йил мобайнида 300 га яқин мақола, 30 дан зиёд китоб ва рисола чоп эттирган.

• 1920—1924 йилларда Бухоро Халқ Жумҳурияти Нозирлар Кенгашининг раиси (шунингдек, Ташқи ишлар, Ички ишлар нозирини) бўлиб ишлаган.

• 1924 йилда унга командарм (ҳозирги армия генерали)— армия қўмондони унвони берилган.

• 1925 йил 17 февралдан эътиборан Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси.

· А.Қодирий, С.Айний, М.Авезов, Г.Серебрякова, Б.Пастернак, А.Фадеев, А.Фитрат, Ҳамид Олимжон билан дўстона алоқада бўлган.

· 1937 йил 1 июлда Москвада "халқ душмани" сифатида қамоққа олинган.

· 1938 йил 12 мартда собиқ СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъатининг қарори билан отишга ҳукм қилинган, 15 мартда ҳукм ижро этилган. Қабри қаердалиги номаълум.

· Онаси қамоқхонада, хотини Сибирдаги қамоқ лагерида бандаликни бажо келтирган. Қизи Вилоят Хўжаева салкам йигирма йил отаси учун жабр чеккан. 1987 йил Тошкентда 64 ёшида вафот этган.

· 1965 йил 6 мартда ноҳақ жабрлангани тан олиниб, оқланган. Шундан сўнг мактаблар, кўчалар, хиёбонлар, туманлар унинг номи билан аталмоқда.

"БИЗНИНГ ҮЗ ЙҮЛИМИЗ БОР"

Ҳеч ким онадан буюк шахс бўлиб дунёга келмайди. Ҳар бир тирик жоннинг ёруғлик юзини кўриши ва таъбир жоиз бўлса айтиш мумкинки, рихлатга кетиши ҳам бир хил кечади. Ҳаётга қандай келган бўлса, шундай ундан қадамини узади. Аслида инсонни ота-она ўғитлари, яшаб турган муҳит, бошқалардан фарқланадиган ақл-идроки етук шахс қилиб тарбиялайди, камолотга етказди. Унинг дийдаси қандай қотса, бир умр шундай сақланиб қолади. Идрок қила бошлаганда англаган ҳақиқат уни ҳеч қачон тарк этмайди, бир умр илк бор шахсан англаб етган гоёлар учун курашади ва керак бўлса, шу орзу-умидлари йўлида ҳаётдан кўз юмади.

Бу ёруғ олам яралибдики, эзгулик билан ёвузлик узаро рақобат қилиб келади. Яхшилик ва ёвузлик бир-бири билан беомон тўқнашади. Тарихда бу икки қарама-қарши кучларнинг неча бор юзма-юз келганига мисоллар кўп. Ҳар гал ҳам икки томоннинг қўли бирдек баланд келиши ақлга тўғри келмаслиги ҳақиқат. Бир сафар ёвузлик устун келса, кейинги гал эзгулик тантана қилади. Инсонлар ўз келиб чиқиши, ижтимоий ҳолати, ақл-идроки, феъл-атворига қараб ҳар хил тоифага бўлинишади. Уларнинг дунёқараши, воқеликка бўлган муносабати ҳеч қачон бир хил кечмайди. Надоматлар бўлсинки, ҳаётда яхши одамлар қанча бўлса, ёвуз ниятлилар ҳам шунчадир. Буни инкор этиш нодонликдир.

Фикрлар рақобати, томонлар басма-баслиги улуғ инсонларни кашф этади. Жумард саркардалар, золим ёки одил арбоблар дунёда шу тариқа бўй кўрсатади. Ўз жонини элига, юртига бағишлаган буюк сиймолар намоён бўлади. Халқимиз ўтмиши бир маромда кечган, дейиш унчалик тўғри бўлмас. Куҳна тарих тенгсиз курашлар, қон тўкишлар эвазига бизгача етиб келган. Бу курашлар замирида бевақт хазон бўлган умрлар бисёрдир. Уларни ҳеч қачон унутиб бўлмайди. Зотан, улар ўзларининг ҳаётларини, мураккаб ижодий, ижтимоий-сиёсий фаолиятларини она-Ватан озодлиги, юрт тинчлиги, истиқболи,

халқининг бахт-саодати йўлида қурбон қилган, элим деб, юртим деб яшаган улуг сиймолардан ҳисобланадилар. Ана шундай буюк зотлардан бири Файзулла Хўжаевдир.

...У Бухорои шарифда 1896 йил 16 мартда, айнан Наврўз айёмида — Гулисурх ўрик гуллаган пайтда дунёга келган эди. Тақдирни қарангки, у ўлими олдидан "Мен яшашни истайман" дея илтижо қилсада, Наврўзни, ўрик гулини қайта кўра олмай, дунёдан бевақт кўз юмди. Файзулла Хўжаев юрагида бир олам армон билан кетди.

Файзулла Хўжаевнинг етти пушти мангит амирлиги даврида қоракўл тери билан савдо-сотик ишларини олиб борувчи йирик савдогарлардан бўлган. Унинг ота-боболари асли бухоролик бўлиб, Хўжаевлар сулоласи — Ҳакимхўжа, Қосимхўжа ва Убайдуллахўжаларнинг суяги тижоратда қотган. Агар Бухоро амирлиги тарихида уч-тўртта мулкдор зот бўлса, шулардан бири Хўжаевлар шажараси тарихига бориб тақалади. Тарихий манбаларда ёзилишича, кейинги 150—200 йил ичида Хўжаевлар авлодлари савдода донг таратган, тижоратдан беҳад бойликларга эга бўлган, кўзга кўринган бадавлат савдогарлардан саналган.

Серфарзанд бўлган Қосимхўжа етти ўглининг ҳаммаси тижорат билан шуғулланган. Улардан Убайдуллахўжа билан Латифхўжа удабуролиги, ишбилармонлиги, савдо ишини юритишда зийрак ва чаққонлиги билан ажралиб турган. Убайдуллахўжанинг Бухорои шарифда, Россиянинг йирик савдо шаҳарлари — Москва, Санкт-Петербург, Нижний Новгород, Оренбург ва бошқа жойларда савдо расталари бўлган. Шунингдек, у Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Олмония, Араб мамлакатлари билан ҳам савдо-сотик ишлари олиб борган. Эл-юртга танилган шахс турли мамлакатлар билан қоракўл теридан ташқари пахта ва заргарлик буюмлари билан ҳам савдо-сотик қилган. Шунингдек, Санкт-Петербург, Москва, Нижний Новгород, Олмониянинг Лейпциг, Эроннинг Техрон, Табриз, Туркиянинг Истамбул, Анқара шаҳарларида вақти-вақти билан ташкил этилган савдо кўргазмаларида ўз моли билан қатнашган.

Дунё кезиб, тижорат орқали катта бойлик орттирган Убайдуллахўжа юрагидаги ягона орзу Файзуллани тижорат йўлига тортиш, жамғарган барча бойликларини унинг ихтиёрига топширишдан иборат эди. Лекин тақдир ота ва боланинг бошини бир ерга қовуштира олмади. Уларни бир-бирига зид бўлган йўлдан бошлаб кетди.

XX асрнинг бошида Қосимхўжа ўгли Убайдуллахўжа ўз ихтиёридаги савдодан келган беҳисоб бойликлар ҳисоб-китобини олиб, кўнгли анчайин равшан тортади. Оренбург билан Туркистон улкасининг йирик шаҳри бўлган Тошкент ўртасида темир йўлнинг очилиши Россия ва Ўрта Осиё савдогарлари учун нажот йўли, бахт йўли очилган-дек бўлди. Зотан, рус ва ўзбек савдогарлари қишнинг қаҳратон совуғи, ёзнинг жазирама иссиғида ўз молларини манзилларига туя, от, аравада олиб боргунча она сути оғзиларига келарди. Эндиликда Ўрта осийлик ва россиялик савдогар бойлар бундай қийинчиликлардан тамоман қутулишди. Улар ўз молларини вагонларга юклайдилар, кўзлаган манзилларига олиб бориб, савдо-сотик ишларини олиб бораверадилар.

Файзулланинг мурғак қалбида ҳали кўп нарса шаклланмаган эди. У оламни ўзининг беғубор қалби билан идрок қиларди. Ҳар бир воқеликни қандай бўлса, шундай қабул қилишга одатланганди. Қалби нозик бола эди: ҳар доим рўпара келадиган ёвузликлардан ларзага тушар, қувончлардан беҳад лаззатланарди. Унинг мадрасада олган диний таълими кўп нарсани англашга ўргатди. Айниқса, Қуръони каримни ёд олиши ва уни кўпчилик олдида қироат билан ўқиши замондошларини лол қолдирган. Файзулла муқаддас китобни ўқиганда, ундан анча ёши катта бўлган ва бу борада озми-кўпми илмга эга бўлган диний арбоблар ҳам унга ўзгача муносабатда бўлишган. У ушанда, аниқроғи 10 ёшида, илк бор ўзининг ноёб қобилият эгаси эканлигини намоён этган бўлса ажаб эмас. Файзуллани шундан сўнг асосий исми қолиб, унга Эшонжон деб мурожаат қилишган. (Бу лақаб билан уни умри охиригача чақиритилган, хатто партиявий тахаллуси ҳам шундай бўлиб, бу бот-бот унга панд берган).

Убайдуллахўжа келажакда тижоратдан келадиган бойликни уйлаб ўзича қатъий бир қарорга келди. Ўзи билан ўглини Москвага олиб бориб, савдода унинг кўзини шиштириш ниятида бўлди. Ёстиқдошининг норозилигига қарамай, Файзуллани ўзи билан Москвага олиб кетади.

Россия империясининг йирик шаҳри хусусидаги тасаввурлар Файзуллани бутунлай қамраб олганди. Унга янги, ҳали кўп жиҳатлари билан номаълум бўлган олам тинчлик бермасди. Шу боис ўзига бегона бўлган ва отасининг уззукун тилдан қўймаётган дунёси билан юзлашишга ошиқарди. Ҳа, у бойнинг, қўлини қаерга узатса

етадиган шахснинг арзанда фарзанди эди. У ўзига тўқ хонадонда камол топарди. Егани олдида, емагани ортида, кийган кийимига ҳамма ҳавас қиларди. Афсуски, у ўзи тенги минглаб болаларнинг қорни нонга тўймаслиги, усти юпун, кўрган куни азобдан иборат эканлигидан беҳабар эди. Балки унда-бунда ноҳақликларга кўзи тушган бўлса ҳам бунга унчалик эътибор бермаган, қолаверса ҳаёт шундан иборат деган маънода ўзича фикр юритган бўлса ажаб эмас. Аммо унинг қулогига ҳар гал онаси Райҳонбону қўйган: "Болам, сиз ким бўлишингиздан қатъий назар халқдан узилманг. Унинг назаридан четда қолманг. Бойлик, амал мангу бўлмайди", деган доно ва башоратли сўзларини унутиб бўладими?

Убайдуллахўжа йўл-йўлакай Нижегород ярмаркасига бирров кириб ўтишни ихтиёр қилди. У ердаги ўзига хос ҳаёт билан ўглини бироз бўлсада таништирган ҳолда унинг кўнглини овлаш кўйида бўлди. Савдогар уз одати бўйича нарх-наво билан қизиқди. Савдо-сотикнинг қандай кетаётгани зийрак назаридан четда қолмасди. Рус ҳамкасблари билан тузилган шартномалар нечоғли бажарилаётгани билан қизиқди. Албатта, бундай амалий учрашувларда Файзулла ҳам қатнашиши шарт эди. Бўлажак меросхўрнинг кўзи шундай пишмаса, қачон пишади?

Сафарининг якунида Убайдуллахўжа ўглини заргарлик дўконига олиб киради ва унга кўнглига ёққан қимматбаҳо буюмни совға қилишга жазм этади. Ота дилида ўгли бир-биридан бежирим, чўнтакка солинадиган тилла соатни танлашини жон-жон деб истарди. Аммо бунчалик бойликдан бироз шошиб қолган Файзулла падари бузрукворининг умидларини пучга чиқарди. У тиги ёйдек, дастаси эса аждаҳо шаклида ясалиб, кўзлари ўрнига икки дона нилий фируза қадалган олтин қиличдан нигоҳини уза олмасди. Ота ўглининг раъйига монелик қила олмай, чўнтагидан олтин тангалар олиб санай бошлади. (Файзулланинг қилични қинидан чиқариш нияти ҳеч қачон амалга ошмади. Уни ўзи билан олиб юриш имкони ҳам бўлмади. У олган олтин яроғни 1922 йилда Бухорода биринчи дорилмуаллим қурилишига бахшида этди. Аммо бухороликлар қурилиш учун керакли маблағни тўплашиб, бу ноёб буюмни умрбод сақлаш учун Бухоро музейига топширишди).

Шу куни Файзулла тақдирида ўта муҳим, кутилмаган бир учрашув ҳам бўлиб ўтди. У Бухоро тахтининг

валиаҳди Саид Олимхон билан илк бор юзлашишга мажбур бўлди. Маълумки, бухоролик йирик сармоядорлар хон ҳазратларини ҳар томонлама моддий қўллаб-қувватлашиб, олинган фойданинг маълум қисмини хазинага топширишарди. Бу ўз-ўзидан амирнинг савдогарларга марҳаматини оширар ва уларнинг ҳурматини ўз ўрнига қўйишга имкон яратарди. Бундай илтифотдан Убайдуллаҳўжа ҳам ҳоли эмасди. У билан Бухоро ҳукмдори кўп масалада ҳисоблашиши бир неча бор исботланган. Шу боис Олимхон тура Нижегородга келган заҳотиёқ Убайдуллаҳўжанинг шу ердалигидан воқиф бўлиб, уни йўқлаганди. Аслида валиаҳд бу ерга маишат қилиб, дўстлари билан кўнгил ёзишни ихтиёр этиб келганди. Унинг Петербургдаги ўқиши анча чўзилиб кетганди. Абдуллахон ўглини тезроқ валиаҳд, деб эълон қилиши учун Россия подшосига ёзма мурожаат қилиб, 7 йиллик ўқишни уч йилга туширганди. Аммо бўлажак хон шу мухлатда билим олиш ўрнига ўз гумашталари билан ичкилик қилар, маишатбозликдан бўшамасди.

Саид Олимхон савдогардан ўглини Москвага олиб кетаётганини билгач, уни кўриш иштиёқида эканлигини билдиради. Қўйнида олтин қилич билан хонага кириб келган Файзуллага Бухоронинг бўлажак ҳукмдори ким бўлишини аңлатиб қўймоқчи эди.

— Отангиз сизни савдогар бўлишингизни ихтиёр этганда, сиз бўлсангиз бизга қилич билан рўпара бўлдингиз,— деган эди уша кезде Олимхон аллақандай кибр-ҳаво билан.

Бундай менсимайдиган оҳангдаги муомалага ўрганмаган Файзулла ушанда ҳайрон бўлганди. Қаршисидаги шахснинг нақадар ўзига бино қўйганига зеҳни етиб турсада, одоб юзасидан қўлини кўксига қўйиб:

— Мен савдогар эмас, сипоҳи бўламан,— дея мағрурлик билан жавоб берганди.

Шу онда икки — бири-бирига мутлақо ва ҳеч қачон мурасага келмайдиган нигоҳ тўқнашган бўлса не ажаб. Балки икки ўртада пайдо бўлган адоват бири Бухоро амири бўлган Саид Олимхонни, иккинчиси йўқсилларга йўлбошчи бўлиб, отасининг мисқоллаб йиққан миллионларини инқилобга бағишлаган Файзулла Хўжаевни бир умр тарк этмаган бўлса ажаб эмас.

Валиаҳд ҳузурида ўглининг бетга чопарлиги Убайдуллаҳўжани саросимага солиб қўйганди. У Файзуллани бунчаликка боради, деб ўйламаганди ва бўлажак амир

олдида мулзам бўлган ҳолда меҳмонхонага қайтгач, ётиги билан фарзандини бу фикрдан қайтаришга уринди. Аммо ўглининг сўзлари қатъий эди. Бу ҳам етмагандек, сипоҳи бўлиб, Олимхон тўрани жанг майдонида енгилшга азму-қарор қилганди. Буни эшитган Убайдуллахўжанинг "астаффурулло", дея ёқа ушлашдан бошқа иложи қолмади.

* * *

XX аср бошида Москвани, таъбир жоиз бўлса, катта бозорга қиёслаш мумкин эди. Унинг сон-саноксиз савдо расталарида етти иқлимдан келтирилган моллар босилиб ётарди. Улар орасида Қосимхўжанинг икки ўгли — Латифхўжа ва Убайдуллахўжага тегишли расталар алоҳида ўрин тутарди. Улар асосан Бухоро қорақўли билан довруғ таратганди. Рус савдогарлари билан бир қаторда инглиз, немис, фаранг тижоратчилари ҳам доимий мижоз ҳисобланарди. Ўша кезлардаёқ умумий қиймати миллионлар билан ҳисоб-китоб қилинадиган улгуржи савдо шартномалари тузилган.

Бухоролик савдогарларга рус подшоҳи алоҳида ҳурмат кўрсатарди. Узоқ йил Россияга хизмат қилган Латифхўжа бир эмас, икки бор чор ҳукуматининг энг юқори нишони Георгий ордени билан тақдирланганди. Одатда жанговар мукофотлар урушда қатнашиб, бирор жасорат кўрсатган шахсларга бериларди. Демак, у Россия давлатига шунчалик ўз хизматини ўтказиб қўйганки, биринчи, иккинчи даражали Георгий ордени билан тақдирлаган. Бу мукофот ўша кезде Россия ва Бухоро ўртасидаги савдо-сотикўнинг кенг йўлга қўйилганлигидан далолат бериш билан бирга русларнинг бухоролик савдогарларни авраб ўз тарафларига зўр бериб огдириб олиш учун интилишларини ҳам кўрсатарди.

Ҳамма қатори Москва Файзуллани ҳам шунчаки қарши олди. У сингари бойваччалар бу ерда сон мингта. Уларнинг ҳаммасига ким ҳам алоҳида марҳамат кўрсатарди. Бу ерда энг муҳими — ақча! Кимнинг чўнтаги тўла бўлса, шунинг тили узун, Убайдуллахўжа ҳам анойилардан эмасди. Кейинги пайтда укаси Латифхўжа билан ишлари анча юришиб, ҳамёнлари борган сари қаппайиб борарди. Бирни минг қилиш улар учун ҳеч гап эмас. Аммо буни Файзуллага уқдириш осон эмаслиги ака-уканинг бошини огритарди. Акаси ўглини Москвада қолдиргач, унга шу ернинг ўзида таълим бериш лозимлигини анг-

лаган Латифхўжа ортиқча гап-сўз қилмай, бу ишга эски таниши бўлган муаллимни жалб этади. Рус ўқитувчиси тез орада Файзулла билан тил топишиб, асосий билимларни эгаллашга кўмаклашади.

Рус муаллимининг жияни, 1905 йилдаги Преснядаги қонли тўқнашувда ҳалок бўлган П.Уткиннинг ўгли Владимир билан ногаҳон танишув Файзулла тақдирини бутунлай ўзгартириб юборди. Ўзидан тўрт ёш катта бўлган ва ҳаётнинг бор азоб ва уқубатларини жуда эрта тотиб кўрган йигитчанинг кайфияти бухоролик қоракўлчи бонинг ўглига юқишини ким ҳам тасаввур қила оларди. Убайдуллахўжа ўзининг холис ниятлари кейинчалик ташвиш бўлиб қайтишини олдиндан кўра билганда борми, Файзуллани Бухородан мутлақо жилдирмаган ва шу ернинг ўзида уриб-сўкиб бўлса ҳам савдо-сотиққа ўргатган бўлармиди.

Аммо тақдир Файзуллани бошқа йўлга бошлади. Уни яшаб турган муҳит қайта тарбиялади. Тижорат ишлари билан муттасил банд бўлган амакиси ҳам катта хатога йўл қўйганини сезмай қолди. В.Уткин ўзи англаган ва идрок қилган ҳақиқатни Файзулланинг мурғак қалбига жойлашга муваффақ бўлади. У ўзбек фарзандини ҳам отаси жон берган курашга бошлади ва буни баҳоли қудрат бошқариб турди.

Ақли зийрак Файзулла Москвадаги турли миллат савдогарларининг болалари билан тез орада тил топишиб кетади. Москвада Убайдуллахўжа умид қилган чироқ ҳар куни, ҳар лаҳза порлаб турарди. Ёш Файзулла Москвадаги рус, татар, озор, қозоқ, савдогар бойлар фарзандлари билан бирга таълим олди, бирга улғайиб ўса бошлади. У Россиянинг турли шаҳарларида бўлди. Руслар ва бошқа миллат халқлари ҳаёти, турмуш тарзи билан танишди. Файзулла қаерда бўлмасин, ниманики кўрмасин ҳамма ерда меҳнаткаш халқнинг аҳволи ёмонлигини, турмуш аравасини тортиш оғир эканлигини ўз кўзи билан кўрди, қалби билан ҳис этди. Файзулла асримизнинг бошида Россия бўйлаб эсаётган озодлик, демократия учун халқнинг кураш тўлқинлари, инқилобий ҳаракатлари майдонга келаётганлигини теранлик билан кузатиб борди.

Меҳнаткаш халқни зулм, зўрлик, қуллик асоратидан озод қилиш билан майдонга чиқаётган Россиядаги инқилобий ҳаракат ўсиб келаётган, камол топаётган Файзул-

ла Хўжаевга ҳам аста-секин таъсир эта бошлайди. Ёш ислохотчи хаёлида она юрти Бухорони жаҳолатдан, зулм, зўрликдан озод қилиш орзулари сайқал топади. У энди отаси орзу қилган тижорат йўлидан эмас, балки халқни жаҳолат, зулмдан озод қилиш, инқилобий кураш йўлидан боришга қатъий қарор қилади.

Уч йиллик якка тартибдаги таълим ота кутганидек натижа бермади. Ўгли бошқа зодагонларнинг фарзандлари каби қўлли-оёқли чиқиб, ёнига киришига умид қилган Убайдуллахўжанинг орзулари чил-парчин бўлганини тан олмасдан иложи йўқ эди. Укасининг қистови билан Москвага келган ота ўглининг ётоғида инқилобий руҳдаги газета топиб олдию, пешонасига қўлини қўйганича юрагини чангаллаб ётиб олади. Агар ўгли бор мол-мулкани қиморга бой берганда ҳам бунчалик алам қилмаган бўлармиди? У ишонган тоғини ўзгаларга топшириб қаттиқ адашганди. Бойлик орттириш йўлида ўглининг тарбиясини унутиб, кечирилмас хатога йўл қўйганди. Аслида ҳар қандай ота зурриётидан мунтазам кўз қулоқ бўлмоғи, унинг қайси томонга оғаётганидан ўз вақтида огоҳ туриши лозим эди. Убайдуллахўжа бўлса бу оддий ҳаётий ҳақиқатни унутди, аниқроғи, унга риоя қилмади. У дунёни ўз гази билан ўлчагани шу ерда панд берди.

Вақт бой берилганди. Бунинг учун кимнидир айблаб, хатога йўл қўйганини жазолашдан фойда йўқ. Шундай бўлса ҳам у бир ҳамён тилла билан маҳаллий полицмейстерни қўлга олди ва В.Уткинни ҳибс қилдириб, уни Сибирга сургунга жўнаттирди. Ўғлига ҳеч қачон қаттиқ гапирмаган, унинг сўзини икки қилмаган отанинг бўлиб ўтган воқеаларни ичига ютишдан бошқа иложи йўқ эди. У ўғлига ишонарди. Уни ҳам ўзи сингари савдогар бўлади, деб ўйлаганди. Аммо ўсмирнинг қалби бошқа ишларга ошуфта эканлигини ота тушунмас ва ҳатто тушунини ҳам истамасди.

"Ҳали ҳаммасини ўнглаш мумкин", дея ўзига-ўзи тасалли берарди Убайдуллахўжа. Бунинг учун Файзуллани бу ердан олиб кетиши керак. Рафиқаси ҳам ўглини тезроқ Бухорога олиб келишни утиниб сўраётир. Ўгли Москвадалигидаёқ туғилган синглиси Робияни ҳали кўргани йўқ. Аммо қайсар ота Файзуллани муштипар она бағрига қайтариш фикридан йироқда бўлди. Ўзи йўл қўйган хатони ўнглаш мақсадида дўстлари маслаҳати билан ўглини олиб Европа бўйлаб сафар қилди. Қисқа

вақт ичида бошида инқилобий гоёлар ғувиллаб турган Файзуллани олиб Лондон, Париж, Рим ва Берлинда бўлди. У қаерда бўлмасин савдо-сотиқ ишларини бир дақиқа ҳам унутмади. Аксинча, фаолиятини яна юксалтириб, ўглининг қулоғига бу ҳақда бот-бот қўйди.

Немис тижоратчиси Фон Штиглицнинг марҳамати билан ўглини Берлин университетига ўқишга жойлади. "Трипнихгезельшафт АТ" компаниясининг хўжайинларидан бири бўлган кекса вайсақига ўглини топшириб, уни яна бир бор ўзидан узоқлаштирди. Балки Убайдуллахўжани ҳам тушиниш мумкиндир. У ота сифатида Файзулланинг билимли инсон бўлишини жуда-жуда истагандир. Аммо ҳар гал ўзининг хоҳиш-истаги ўглининг фикри билан тўғри келмаганини тан олмасди. Яна не-не орзулар билан Файзуллани шу ерда қолишга кўндирди. Аммо бу ҳолат ҳам узоқ чўзилмайди. Тез орада Файзулланинг хаёлларини бошқа нарсалар чулғаб олади. У ҳар гал оддий меҳнаткашларнинг ҳаёти нақадар оғир эканлигига, уни енгиллаштириш йўлларини излаш кераклигига, Бухоро мадрасаларидан бирида фақирона ҳаёт кечириб, йўқсилларга таълим-тарбия бериш, бу ерда шоҳона яшаган ҳолда бароннинг бошқа мазлум халқларни камситишини эшитишдан минг чандон афзаллигига амин бўларди. Ва қулай вазият пайдо бўлиши биланоқ Штиглиц хонадонини тарк этишни, Берлин университети иқтисод факультетида ўқишдан ҳам воз кечишни мўлжал қилиб қўйганди.

Шундай имконият тезда пайдо бўлди. Отасининг илтимоси билан унинг аҳволидан хабар олишга келган бухоролик савдогарлардан бири рўпара келиши билан ундан олиб кетишни ўтиниб сўрай бошлади. Убайдуллахўжанинг феъл-атворини яхши билган ҳамкасби олдин бунга рози бўлмайди. Аммо Файзулланинг аҳди қатъийлиги ва ўз фикрича, бир мусулмон фарзандининг гарб мамлакатада таълим олиши унчалик тўғри эмаслиги боис уни ўзи билан олиб кетишга рози бўлади.

Отасининг вазоҳатидан чўчиган Файзулла тўғри Бухорога боришдан ўзини тияди. У ҳамроҳи билан Оренбургда бир неча кун қолиб, шу ердан отасига бамаъни мактуб йўллайди. Шу билан бирга бу ердаги савдо ишларини ўзича тафтиш қилади. Ёш бойваччанинг бунчалик қизиқувчанлиги олдин айримларга эриш туюлади. Аммо тез орада унинг фикри қатъийлигини билишгач, бўйин эгишади. Натижада анча-мунча ноҳолис ишлар

очилади. Иқтисод билан шугуллана бошлаган Файзулла отасининг савдосидаги камомад ва ўзлаштиришни дарров пайқайди. Камомадни айбдорлардан ундириб олади ҳамда бу ҳақда отасига хат орқали маълумот бериб, энди бутунлай савдо-сотик ишларига бош қўшишга аҳд қилганини баён этади.

Ўглининг хатти-ҳаракати хаста отага анча маъқул тушади. Шу боис уни орзиқиб кута бошлайди. 16 ёшли ёш савдогарнинг уринишлари яхшиликка буюришини у аллоҳдан кечаю-кундуз илтижо қилади. Тезроқ Файзулла билан дийдор кўришиб, унинг зиммасига ворисликни юклаш, ягона орзуси Ҳаж сафарига йўл олишликни яратгандан уззу-кун сўрайди. Она ҳам тунларни бедор қилиб, ўглини кутарди, унинг келишган қиёфасини кўз олдига келтиришга бот-бот уринади. Чўзилган бўйини кўриш орзусида кўзига ёш олади.

...Оренбургдан поезд ҳар шанба куни Бухорога келарди. Уни бир неча бор кутишга чиқишганди. Файзулла қачон боришини аниқ айтмагани боис бойваччани кутиш учун фойтун шанба куни Когон вокзалида ҳозирунозир бўларди. Устидаги кийими европача бўлган, бошига шляпа кийган Файзуллани кутиб олувчилар олдин танимай қолишди. Орадан салкам беш йил ўтгач, шунча ўзгарган йигитни мутлақо илғаб бўлмасди. Аммо унинг тиниқ юзи, камон қоши, катта-катта икки кўзи Эшонжон эканлигини фош этарди.

Сипоҳи бўламан, дея ният қилган ўглининг ўз айбларини бўйнига олиб, ота касбини эгаллашга аҳд қилганини Убайдуллаҳўжа мамнуният билан қабул қилди. Отабоболарининг муборак ишини фақат Файзуллагина давом эттириши мумкин. Укаси икки оёгини кестирган ҳолда ногирон бўлиб уйда ўтириб қолган. Унинг икки ўгли ҳали ёш. Шу сабабли ота ҳам Файзулланинг хатти-ҳаракатини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан бошқа иложи қолмади. Зеро, у келгач, Бухородаги ишлари ҳам бироз юришгандек тус олди. Бу ҳам хаста одамнинг кўнглини кўтаради. Бағри бут бўлгач, азалий орзуси — ҳаж сафари тараддудига тушади. Афсуски, муқаддас тупроқни кўзга тавоф этиш унга насиб этмайди. Убайдуллаҳўжа шу ниятда Ботуми портида кемага чиқиш пайти юрак хуружи тутиб, бандаликни бажо келтиради.

Марҳумни тугилиб ўсган Бухорода дафн этиш ҳам осон кечмади. Мурдани не азобда, олис йўл орқали олиб келишганда диний уламолар тобутни шаҳарга киритишга

монелик қилишади. Уларнинг фикрича, мусофирчиликда вафот этган кишининг жасади ўша ернинг ўзида тупроққа топширилиши лозим эди. Буни улар агар мурда шаҳарга киритилса, бухороликлар учун беқийёс кулфатлар олиб келиши мумкин, дея жар солиш билан исботлашга ҳаракат қилишарди. Ҳатто амир ҳам бунга қаршилик кўрсата олмади.

Файзулланинг қазо қилган отасини сўнгги маконга ўз қўли билан қўйишдан бошқа нияти йўқ эди. Аммо Бухоро амирлиги учун беҳисоб яхшилик қилган, хон салтанати учун сармоясини аямаган марҳумнинг арвоҳи бунчалик чирқиллаб қолиши ўғилга оғир ботди. У охир-оқибатда амирга шахсан арз қилиш учун амакиси Латифхўжа ҳамроҳлигида Аркка йўл олади. Саид Олимхон ислом ақидаларига қарши иш тута олмаслигини баҳона қилиб, уларнинг илтимосини рад этади. Шунда отаси кўрсатган марҳаматларга тупириш амир учун ярашмаслигини баён этганда Файзулланинг иккинчи бор Саид Олимхон билан пинҳона адовати юзага келади. Бойваччанинг бу сўзлари юрт ҳукмдорига ўтқир тигдек ботади. Шундан сўнг тобутни Бухоро дарвозасидан олиб киришга фармон беришдан бошқа иложи қолмайди. Боз устига ўзи ҳам Хўжа Зайниддин масжидида ўтказилган дафн маросимига сарой аҳлини бошлаб келади. Ҳукмдорнинг тутган бу йўли Файзулла қалбини тилка-пора қилади. Саид Олимхоннинг ҳаракати заминиде шахсий адоват турганини у яхши англаб етган эди. Энди уларнинг йўли ҳеч қачон бирга бўлмаслигига ақли етиб турарди. Ҳеч қачон золим хонларни инсофга чақириб бўлмас экан, деган ақида унинг хаёлида чарх ура бошлайди. Ҳокимлик у қандай кўринишда бўлмасин, мудом яхшилик олиб келмайди. Уни йўқотиш учун ҳаракат қилиш керак. Бу кураш йўли осон ва раво бўлмаслигига 16 ёшли йигит аллақачон амин бўлганди. Файзулла ўз ўйлари билан танҳо қолганда бизнинг ўз йўлимиз бор, дея бот-бот такрорлашни қанда қилмасди. У Саид Олимхон билан бир вақтлар аҳд қилганидек жанг майдонида учрашиш онлари тобора яқинлашарди. Аммо бу кураш қурбонсиз бўлмаслиги, кимнингдир унда мағлубияти муқаррар бўлиб қолганди.

ИККИ ЎТ ОРАСИДА

Отасининг ўлиmidан сўнг Файзулла катта меросга эга бўлиб қолганди. Шу боис 16 ёшли ўспириннинг бошига

тушган беҳисоб ташвишларни бақамти ҳал этишнинг ўзи бўлмасди, албатта. У мурғак ақл-идрокини ишга солган ҳолда Убайдуллахўжанинг узоқ йиллар давомида йулга қўйилган тижоратини бошқаришни ўз зиммасига олди. Аммо 8 миллион дастмойни юритишга унинг кучи етмасди. Боз устига савдо-сотиқ соҳасидаги билими ҳам унинг кенг қанот ёйишига имкон бермасди. У бу масалада амакиси Латифхўжага таянарди. Аммо у ҳам кейинги йилларда савдо-сотиқдаги фаолликни йиғиштириб, уйда ўтириб қолганди. Айниқса, инглиз тижоратчиларига берган ваъдасининг устидан чиқиш учун аёзда қолиб, оёғини совуққа олдирган ҳолда уни кесиб ташлашгандан сўнг кўнгли кўп нарсадан совуганди. Мана, бир неча йилдирки, уйда узоқ йиллардан бери ишқибоз бўлган қуш ва паррандаларга маҳлиё бўлганча кунни ўтказарди. Икки ўгли — Бўрихўжа ва Бузрукхўжадан умид йўқ. Улар Файзуллага қанот бўлишларига ҳали эрта.

Файзулла эса савдо-сотиқ ишлари билан қанчалик банд бўлишига қарамай, ўз вақтини турли мавзудаги адабиётларни мутолаа қилиш билан ўтказарди. Шулар қаторида Ўрта Осиё ва Россия мусулмонлари орасида илк бор жаидчилик ҳаракатини бошлаган қрим-татар Исмоилбек Гаспаралининг "Таржимон"ини тез-тез қўлга оларди. Газетадаги кўп фикрлар унга таниш бўлса-да, ҳали айрим ҳолатларни охиригача тўла тушиниб ета олмасди. Инқилобий қарашлар борасида Москвада тиши чиққан Ф.Хўжаев дафъатан гужгон фикрларни саралай олиш қудратига эга эмасди. Бунинг учун унга ҳамфикрлар, гоёвий якдил дўстлар асқотарди. Тез орада бундай имконият туғилди. Бунга ҳам амакиси сабабчи бўлди. Кунлардан бир кун у жиянини уйига таклиф қилиб, меҳмонлари — Абдурауф Фитрат, Фазлиддин Маҳсум, Усмонхўжа, Ҳамидхўжа билан таништиради. Суҳбатда Файзулла айни дилига тугиб қўйган гаплар баён этилади. Шу аснода ҳамфикрлар ўзаро келишиб, янги усулдаги мактаб очишга келишади. Билим маскани 1913 йилнинг Наврўз кунларида Латифхўжанинг ҳовлисида очилди. 40 га яқин ўспиринга Усмонхўжа ва Ҳамидхўжа сабоқ бера бошлайди. Уларга Абдурауф Фитрат мураббийлик қилди. Бу мактабда бир йил таҳсил кўриб, саводлари чиққан кўпчилик ёшлар жаидларнинг моддий ёрдами туфайли Уфа, Оренбург, Қрим, Истамбулда ўқишни давом эттирдилар.

Вақт ўтган сайин Ф.Хўжаевнинг сиёсий қарашлари тиниқлаша боради. У оддий халқнинг оғир аҳволини аниқ

тасаввур қилади. Унинг йиллар давомида бир хил бўлиб келаётган турмуш тарзини ўзгартиришга бош қўшади. Шу билан бирга ўз даврининг илгор сиймолари: маърифатпарвар, илгор гоъли зиёллар — жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндалари Маҳмудхўжа Беҳбудий, Садриддин Айний, Абдулвоҳид (Мунзим) Бурҳонов, Порсо Хўжа қабилар билан яқиндан танишади. У хорижда олган билимини, кичик ҳаётий тажрибасини ишга солиб жадидчилик ҳаракати қозонида қайнайди ва тез орада маърифатпарвар жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган раҳбарларидан бирига айланиб қолади.

Умуман, Ф.Хўжаев 1913—1916 йилларда жадидлар партиясига мансуб бўлган шахс сифатида янги мактаблар очиш, уларни зарур адабиётлар билан таъминлаш ишига муносиб ҳисса қўшган. У Бухорода "Ширкат-барокат" ҳиссадорлар савдо растасини очиб ташаббускори бўлди. Янгича фикрловчи инсонлар маблағи ҳисобига иш юритувчилар янги усулдаги мактабларни қўлланмалар билан таъминлаш билан бирга Беҳбудий, Фитрат, Айний, Мунзим асарларини Туркия ва Россияда чоп эттириб, Бухорода тарқатишни йўлга қўйишди.

Ф.Хўжаевнинг ҳар бир қадамидан амирнинг одамлари огоҳ бўлиб туришарди. Айниқса, икки орада бўлиб ўтган гап-сўзлардан яхши хабардор бўлган Саид Олимхоннинг хуфячилари бор ҳақиқатни оқизмай Аркка етказиб туришган. Бухоро хони ҳам ҳозирча арқонни узун ташлаб, ўзбошимча бойваччани кузатар ва имкони топилган заҳотиёқ янчиб ташлашни кўнглига тугиб қўйганди. Аммо у ўз макрини ҳадеганда амалга оширишга ошиқмасди. Чунки Файзулланинг тарафини оладиган бойлар ҳам топиларди. Улар Убайдуллахўжанинг ҳурмати боис Файзуллани унча-мунча қўллаб туришарди. Агар амир Файзулланинг томирини қирқса, хазинага тушадиган мўмай маблағдан ҳам ажралиб қолиши ҳеч гап эмасди. Унинг икки қаватли уйида тез-тез йигилаётган жадидлар нима ҳақида гапиришса, шу кечасиёқ амирнинг қулогига етиб борарди. Шу боис чор Россиясининг Бухородаги элчиси Миллер ва унинг ўринбосарлари Шульга ҳамда В.Вединский кейинги пайтда Аркка серқатнов бўлиб қолишганди. Улар борган сари Бухорода кенг ёйилаётган жадидчиликни тезроқ бартараф этиш режасини тузишарди.

Агар Россияда 1917 йилги февраль буржуа инқилоби рўй бермаганда жадидларга қарши ҳаракатлар бошлани-

ши муқаррар эди. Бухоролик жаидлар Россия пойтахтига инқилобни қўллаб-қувватлаш юзасидан шошилинонама жўнатишади. Улар муваққат ҳукуматдан ва Петроград кенгашидан амир Саид Олимхонни сиёсий-иқтисодий ислоҳотлар ўтказишга мажбур қилиш масаласида илтимос этишади. Бу борадаги хатти-ҳаракатлар ҳукмдорнинг нафсониятига тегади ва ўз навбатида зимдан жаидларни сиқувга ола бошлайди.

Шунга қарамай халқнинг ўсиб бораётган норозилигини бир оз бўлсада босиб туриш мақсадида амир Бухоро фуқароларига қарата мурожаат қилади ва ўзича уларнинг ҳаётини яхшилаш учун жузъий ислоҳотлар ўтказишни маълум қилади. Аммо бу билан ўзининг хуфяна ниятларини ошкор қилиб қўйганди. Бунинг Ф.Хужаев сингари жаидлар ҳаракатининг етакчилари тезда илғаб олишди ва халқни бош кўтаришга чақирди. Афсуски, жаидлар орасида ҳам амир мурожаатини бошқача тушунган шахслар бор эди. Улар амирнинг гапларига ишониб сабр қилишга, Саид Олимхон ҳам демократия йўлидан бормоқда, деб ўқитишга ҳаракат қилишди. Шунинг учун жаидлар сафи иккига бўлинди.

Февраль рус буржуа инқилоби Ўрта Осиё халқларига, жумладан, Бухоро музофотида ҳам ўз таъсирини ўтказди. Амирнинг зулми остида эзилиб келаётган меҳнаткаш халқ озодлик, ҳуррият шиори билан майдонга чиқа бошладилар. 8 апрелда жаидлар намойиши Бухорода бундан 7 йил муқаддам шиалар ва суннийлар ўртасида юз берган низодан ҳам даҳшатлироқ хунрезликка олиб келди. Регистонда тўпланган 10 минг кишилик оломонни бошқариш осон эмасди. Улар кўчада учраган ҳар бир европача кийинган одамни, газета мутоала этиш ёки фарзандини жаидлар мактабида ўқитгани маълум бўлган ҳар бир бухороликни оёқ остига олиб топтаб ташлади. Бухоро мангит амирлигининг сўнгги ҳукмдори Саид Олимхон ислоҳот талаби билан майдонга чиққан халққа қарши ўз сарбозларини ташлади. Намойиш қатнашчилари калтакландилар, зиндонга ташландилар. Амирга қарши намойишни уюштирганлар қувгин қилинди. Салтанат учун энг хавфли ҳисобланмиш Файзулла Хужаев Бухоро амири томонидан сиртдан ўлимга ҳукм этилди. Уни тинтув қилиниб, мол-мулки мусодара этилди. Бунинг бойлиги амир ва унинг амалдорлари томонидан ўзлаштирилди.

Ёзувчи Садриддин Айний, унинг дўстлари мулло Назрулло, Ҳожи Мирбобо кабилар амир фармони билан 75 ва 50 дарра уриш билан жазоланиб зиндонга ташландилар. Лекин Когонда иш кўраётган рус ва мусулмон инқилобчилари тезда амир зиндонидаги тутқинларни озод қилдилар. Файзулла Хўжаев, Абдулвоҳид Бурҳонов, Абдурауф Фитрат, Усмон Хўжа маълум вақт амир таъқибидан қочиб юрдилар.

"Жаҳон уруши ва 1917 йилдаги февраль инқилоби,— деб ёзган эди Файзулла Хўжаев ўзининг "Жадиализм яқунлари" асарида,— асрлардан бери эзилган халқ оммасини жонлантириб юборди. Рус ишчилари ва деҳқонлари амининг хўжайини бўлган оқ подшо устидан ғалаба қозonganлиги халқнинг иши енгилмаслигини ҳаммага очиқ кўрсатди. Оқ подшо кетидан навбат амирга келишини ҳамма тушунди. Подшо қўшинлари амир ва амирликни бир марта қутқариб қолган эди, энди бундай қутқариш такрорланмаслигига ҳеч кимда ортиқча шубҳа қолмаган эди. Подшога қарши қўзғолон кўтарган революцион солдатлар Бухоро халқининг озодлик ҳаракатига қарши бормаслигини ҳамма биларди".

Кун сайин ўз ҳаракатларини фаоллаштирган ёш бухороликларга ҳарбий ёрдам кўрсатиш кун тартибига қўйилган эди. 1918 йилнинг февраль ойида Туркистон Республикаси Комиссарлар Совети раиси Ф.Колесов Бухорода бўлиб, Ф.Хўжаев билан келишган ҳолда амир олдига қўйидаги шартларни қўяди: "Сизнинг ҳузурингиздаги ҳукумат тарқатиб юборилсин ва унинг урнига ёш бухороликларнинг ижроия қўмитаси тайинлансин. Бутун ҳокимият ёш бухороликлар ижроқўмининг қўлида бўлажак. Янги ташкил қилинган ҳукумат мазкур ижроия қўмита томонидан сиз билан келишиб тайинланажак. Агар қон тўкилишини истамасангиз, бу талабларни сўзсиз қабул қиласиз". Албатта, бундай бетга чопарлик амирга ёқмайди. Аммо у найранг ишлатиб, "сиз қўйган талаблар менинг орзу-истагим, афсуски фуқаролар бундай талабларни бажаришга қарши. Дин пешволари сизнинг ҳарбий отрядлар билан келганингиздан хабар топиб, халқни газовотга кўтариш билан нўписа қилмоқдалар. Шу боис талабни бажаришни қистаманг ва яқин келажакда уларни бажаришга сўз бераман", дейди. Амининг айёрлигини яхши билган Ф.Хўжаевни бундай мужмал жавоб асло қониқтирмасди. Шу боис ёш бухороликлар Ф.Колесовга умид қилишарди.

Бухоро тарихида "Колесов воқеаси" номи билан аталмиш машъум қўзғалиш 1918 йилнинг баҳорида содир бўлди. Афсуски, Бухоро халқи ҳаётида асоратли из бўлган ва қонли якшанбани эслатувчи фожиа ҳамон ўз баҳосини олган эмас. Шу пайтгача ҳеч ким ўша пайтда Бухорода содир бўлган бу фожиа тафсилотини ёзишга жазм этмаган. Ёзувчи ва тарихчилар А.Фитрат, С.Айний ва Ф.Хўжаевнинг ёзишларича, жадидлар, большевикларга нисбатан Саид Олимхон газовот уруши эълон қилган. Бу қиргинда ҳам кўпроқ большевиклар эмас, мусулмонлар, бегуноҳ жадидлар, илгор гоёли маърифатпарварлар, савдогар, ҳунармандлар жабр кўришган.

Файзулла Хўжаев ўзининг "Бухоро инқилоби тарихига доир" китобида ёзишича, 1918 йил баҳорида Ф.Колесов бошлиқ большевиклар ва ёш бухороликлар Бухоро амирини бир зарб билан тахтдан ағдармоқчи бўлдилар. Уларга қарши Саид Олимхон эълон қилган газовот уруши даврида 1500 киши ҳалок бўлган. Амир фармони билан барча маърифатпарварлар, жадидлар ва ёш бухороликлар, қизил гвардиячилар ҳукмдор қиличидан ўтказилган. Урмонга ўт тушса ҳўлу-қуруқ баробар ёнади. Ф.Колесов бошлиқ амирга қарши юриш даврида миллий истиқлол курашчилари қиргинбарот қилинди. Ҳалок бўлган жадидлар орасида Ҳамид Хўжа, Мирзошоҳ, Қори Гулом, Фатхулла Хўжаев, Гулом Хўжа, Убайдулла Абдураҳмон (мулло Икром домланинг ўгли), Абдувокил Маҳсум, Мирза Шароф, Қори Мустақим, Меҳди Шамсов, Қори Аҳмад, Абдулла Бахшиллахонов, Исмоилхўжа, Мирза Раҳматулла, Сирожиддин (Садридин Айнийнинг укаси), Низом (бутун оиласи билан — 13 киши), Мирза Исломқул (шаҳрисабзлик), Жўрақул (Карки), Мирза Сачоқ (Қарши), Мирхон (Карки), Хўжа Абдусаттор, Бурхонжон (Фазлиддин Маҳсумнинг укаси) каби таниқли инсонлар бор эди. С.Айний, Ф.Хўжаевнинг "Бухоро инқилобига доир" асарларида ёзишларича, большевиклар ва ёш бухороликларнинг амир салтанатини йиқитишга, Саид Олимхонни тахтдан ағдаришга уринганлардан ташқари, бу фожиага бетаараф бўлганлар, ҳатто айрим шубҳа қилинган амир амалдорлари ҳам қиргинбаротдан омон қолишмаган. Жумладан, маърифатпарварлар сафида бўлган амир амалдорларидан Мирза Мустафо, Насруллобек Қўшбеги (бутун оиласи билан 17 киши), Мирза Аҳмадбек (ўгли билан бирга), Ҳожа Закрия Азимов, Мирза Саҳбо, Ҳожи

Додхо, Исломқул Туқсабо, Қози Абдусаттор, Қози Сайиджон кабилар ҳам ўлдирилган. Абдурауф Фитрат Бухоро инқилобига қадар ёш бухороликлар партиясининг ислохотлар лойиҳасини ишлаб чиққан эди. Лойиҳа тўғрисида Файзулла Хўжаев айрим танқидий фикрларни билдирган бўлса ҳам, Марказий Қўмита ихтиёрига ҳавола этилган бу ҳужжат ўз даврида муҳим аҳамиятга эга эди. Чунки унда Бухорода ўзига хос Конституцион монархия ҳукуматини тузиш гоёси олга сурилганди.

Бевосита Ф.Хўжаевнинг иштирокида ишлаб чиқилган дастурда қуйидаги фикрлар ўрин олганди:

1. Бухоро мустақиллиги учун курашни ташкил қилиш ва озод давлатнинг ташкилий тизимларида қонунларга кўра, бирор бир шахсни миллатига, динига, ирқига ажратмаслик.

2. Ҳар бир фуқаро эркин, ўзига ёққан касб-ҳунар ва фаолият билан бемалол шугулланиши.

3. Мулк дахлсизлигини таъминлаш.

4. Бухоро давлати ўз миллий армиясига эга бўлиши ва у давлат мустақиллигини таъминлашга ҳаракат қилиши.

5. Ўз давлат бюджети, хазинаси, пул бирлиги бўлиши.

6. Ер ва сув мутлоқ унга ишлов берувчиларга тегишли бўлишлиги, деҳқон ўз ерининг эгаси эканлиги.

7. Амир ва унинг амалдорларидан ташқари ҳамма фуқаро ўз ерига эга бўлиши.

8. Диний мактаблар ва диндорлар, руҳонийларнинг мутлоқ мустақил, эркин фаолияти таъминланиши ва ҳоказолари.

Бироқ Фитратни, Файзулла Хўжаев ва унинг тарафдорларини большевиклар алдадилар. Тўғрироғи, жадидларни ўз ортидан эргаштириб, мақомига ўйнатдилар. Найрангбозлар жадидларни мустақиллик йўлидан чалғитиб, боши берк кўча томон бошладилар. Охир-оқибатда бу орзулар саробга айланиб, хатти-ҳаракат хатарли бўлиб чиқди.

Бухоро амирлигининг емирилишида асосий куч ҳисобланган ёш бухороликлар инқирозга юз тутишди. Большевиклар партияси ундан амир салтанатини йиқитишда фойдаланган бўлса-да, Бухоро инқилобидан кейин тезда уларнинг ўзларини ҳам тарқатиб юборишди.

Ўша машъум кунларнинг бевосита ва билвосита гувоҳи бўлган, амир зиндонидан баъзур қочиб қутилган

С.Айний шундай ҳикоя қилган эди: "Ёш бухороликлар аҳволи ҳар жиҳатдан ниҳоятда огир эди. Зеро, Колесов воқеасига улар каттадан-кичик некбинлик назари билан қараган, шикаст еб қочишлари хотираларига ҳам келмаган эди. Шу сабабдан лозим ашёлар, ҳатто нақд пулларни ҳам Бухорода қолдирган эдилар... Шу фалокатли аҳволда улар олдин Самарқандга, кейин Тошкентга келдилар. Ўша йили Туркистонда қаҳатчилик шу даражага етган эдики, бир бурда нон олтин бароварида қиммат эди. Шу туфайли ёш бухороликлар бу ерга келганларининг дастлабки пайтларида мушкул аҳволга тушиб қолдилар. Ғариб, оч ва аксари қочиб ўтиш уқубатлари таъсирида касалликка чалинган ва хаста эдилар. Бу азобларга чидаёлмай уларнинг бир қанчаси вафот қилди. Туркистон ҳукумати ёрдам қилишга қанчалик уринмасин йилнинг танг келгани туфайли улар эҳтиёжини қондира олмади. Бошқа бир мушкуллик сиёсий характерда эди. Зеро, Туркистон аҳолиси Колесов воқеаси масъулиятини тамоман шулар (яъни ёш бухороликлар) бўйнига юклаб, уларга жуда ҳам ёмон кўз билан қарар эдилар..."

"Колесов воқеаси"дан кейин Файзулла Хужаев бошлиқ ёш бухороликларнинг аҳволи ниҳоятда огирлашди. Биринчидан, Бухоро амири ва амалдорлари большевик босқинчиларини эргаштириб келгани учун жадиждларни раҳмсиз жазоладилар. Иккинчидан, амир сарбозларидан енгилган Колесов бошлиқ қизил гвардиячилар барча қийинчиликлар, мушкулликларни, амирдан енгилиш сабабини улардан кўрдилар. Натижада 1918—1919 йилларда ёш бухороликлар орасида парокандалик, тушкунлик ва танглик юз берди. Жадиждлар икки ўт орасида қолишди.

Бухоро аркидаги фожиа тарихда ўзининг қонли изини қолдирди. Сирасини айтганда, тарихий асарларда, "Колесов воқеаси" атрофлича ёритилган эмас. Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети раиси Ф.И.Колесов Қўқонда қўлга киритилган ютуқларидан мағрурланиб, Бухоро амирига қарши жуда оз — 500 га яқин (айрим манбаларда қизил гвардиячиларнинг сони 2 минг) қизил гвардиячи ва бир неча ёш бухороликлар қўшилмаси билан жанг олиб борди. Тарихий шароитни яхши ўрганмай, душман томоннинг ҳарбий куч-қудратини назарписанд қилмай, шошма-шошарлик билан бошланган ҳаркат Арк фожиасини келтириб чиқарди.

Файзулла Хужаев А.Фитрат ва С.Айний томонидан Бухоро тарихига доир ёзилган китоб ва мақолаларни синчиклаб ўқир экан, уларнинг ютуқ ва камчиликларини тўғри кўрсатиб берди. Чунончи, у С.Айнийнинг 1926 йилда Москвада чоп этилган "Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар" асари устида фикр юритар экан, шундай ёзади: "Айнийнинг китобчасида жадидизм ҳаракатининг айрим босқичларини ёритиб берган жуда қимматли материаллар бор. Жадидизм айрим раҳбарларининг, жумладан, Айнийнинг ўз кечинмаларини жуда яхши тасвирлаб берган бу китобча психологик жиҳатдан, айниқса, қизиқарлидир. Бироқ Бухородаги инқилоб тарихига оид қимматли материал бўлган бу асарда, афсуски, бир қанча катта-кичик нуқсонлар ҳам мавжуд". Туркистон ва Бухоро жадидлар фаолиятини биз қарийб бир асрдан буён муттасил қоралаб келдик. Бу оқимнинг моҳиятини ўрганиб қалам тебратганлар ҳам таъқиб ва қувгиндан бенаиб қолишмади.

Уша кезде Россияда чоп этиладиган матбуот нашрлари ҳам Бухоро воқеаларига унчалик эътибор беришмади. Петроград ва Москвада ундан муҳимроқ воқеалар рўй берарди. Тошкентдаги газеталар ҳам қонли хунрезликни ҳаққоний ёритган, дейишга шубҳамиз бор. Улар масалага бир томонлама ёндошишган. Аммо Бухородаги ҳарбий тўнтариш хусусида йирик ахборот агентлиги бўлган "Тибет радио-телеграфи" ҳар соатда махсус маълумотномалар тарқатиб турган ва бу ҳақда жаҳон афкор оммасини хабардор қилган.

Файзулла Хужаев ибораси билан айтганда, "Бухоро инқилоби бешигини жадидлар фаолиятининг давоми ёш бухороликлар тебратган эдилар". Дарҳақиқат, аллома Фитрат ва С.Айний ҳам февраль воқеаларига зўр хайрихоҳлик билдиришганди. С.Айний, Ф.Хужаевнинг таъкидлашича, ёш бухороликларнинг амирга қарши қуроли юриш даврида ва ундан кейинги Бухорода инқилоб галаба қилган давр ичида минг-минглаб Бухоро жадидлари, илғор гоя тарафдорлари, зиёлilar, ҳунармандлар, савдогарлар қарилиб кетишди. Амир таъқиб, большевиклар сиқувидан зада бўлганлар ва Тошкент, Самарқанд, Каттақўрғон шаҳарларида яшаган жадидлар ишсизлик, очлик ва йўқсиллик азобини тортишган. Икки томонлама — амир таъқиб ва большевиклар зугумидан азият чеккан маърифатпарварлар кўп талофот кўришди.

Бухоро хунрезлигидан сўнг Ф.Хужаевнинг ҳаёти хавф остида қолганди. Амир ҳукмини ижро этиш учун аллақач-

чон жаллодлар унинг изига тушиб, ҳаракат қилишарди. Боз устига ўз тарафкашлари, қолаверса, большевиклар ҳам 22 ёшли етакчини рўй берган мағлубиятнинг бош сабабчисига чиқариб қўйишганди. Ўзи якка қолган кезларда икки ўт ўртасида тўлганаётган Ф.Хўжаев нима қилиш хусусида бош қотирарди. Унинг яширин ҳаракат қилишга ўтиши боис оиласи — онаси, укаси Ибодуллахўжа ва синглиси Робия ҳам яшириниб юришга мажбур бўлишганди. Уни гоҳ Бухорода, гоҳ Когонда ишончли оилалар ўз паноҳига олишиб, эҳтиёт қилишарди. Аммо бу ҳол узоқ давом этмади.

Шу орада Ф.Хўжаев ва Ф.Колесов ўртасида ихтилоф чиқади. Ҳар иккиси ҳам ўзини юз берган воқеаларда ҳақ ҳисоблаб, айбни бир-бирига ағдаришга уринишарди. Уларнинг орасига Туркистон меҳнат комиссари ва халқ хўжалиги кенгаши раиси П.Полторацкий тушишга мажбур бўлди ҳамда вақтинча Ф.Хўжаевни Тошкентга жўнашга кўндирди. Бунга амир томонидан Ф.Хўжаевнинг боши эвазига қуршовдаги қизил аскарларни озод қилиш талаби ҳам туртки бўлди. Онасига бу хабар анча оғир ботди. Тугилган юртини ҳеч ташлаб кетгиси келмасди. Аммо ўглининг раъйини қайтара олмади. Ундаги кейинги вақтда юз бераётган ўзгаришлар кўп жиҳатлари билан Райҳонбонуга нотаниш эди. Аниқроғи, гоҳида ўглини танимай қоларди. Унинг калласида гужгон ўйнаётган гоёларга ошна бўлишга ҳаракат қилардию, афсус уддасидан чиқа олмасди. Она Файзулла билан кейинги кунларда кам кўришади. Тунлари бамисоли ўғридек бирдан пайдо бўлади-да, ҳол ва аҳвол сўраб, бирдан қорасини ўчиради. Бугун эса Тошкентга жўнаймиз, деб турибди. Онанинг унга эргашишдан бошқа чораси қолмади. У ўглининг: "Биз ҳали Бухорога қайтамыз, Арк узра музаффар байроғимизни кўтарамиз", деган сўзларига ишонди. Шу орада Туркистон Республикаси билан Бухоро амирлиги ўртасида сулҳ имзоланди. Тузилган шартномага кўра, Бухоро амирлигининг тўлиқ мустақиллиги тан олинди, кўрилган талофотни қоплаш мақсадида мамлакатга қурол-яроғ билан ёрдам беришга ваъда қилинди. Амир Саид Олимхон бўлса, вайрон қилинган темир йўл станциялари, қўрғонларни қайта тиклашни ўз зиммасига олди. Ёш бухороликлар партияси марказқўми ва тафтиш қўмитасининг кўпчилик аъзолари Ф.Хўжаевни "Колесов юриши"нинг ташаббускори сифатида айблаш-

ди. Натижада у бундай шароитда марказқўмда иш олиб боришдан четлашди. А.Бурхонов, А.Фитрат ва бошқалар жадидлар партияси аъзолари ўртасидаги ихтилофни бартараф қилишга уриниб кўришди. Шу мақсадда Ф.Хўжаев РКП(б)МҚ мусулмонлар коммунистик ташкилоти ҳузурига ёш бухороликларнинг мухтор вакили бўлиб жўнайди.

Москвага бориш ҳам анча машаққатли бўлади. Поезд Оренбургга келганда Ф.Хўжаев оқ гвардиячилар қўлига тушиб қолади. Ҳатто ҳар эҳтимолга қарши ёнига солиб қўйган савдо ваколатхонаси берган Оренбург савдогарлар уйидаги қорақўл тери ва жун дўконнинг эгаси эканлигини кўрсатувчи гувоҳнома ҳам ёрдам бермайди. Чунки атаман Дутов казак қўшинларига ҳамла қилган, большевиклар ташкилотига аъзо бўлган, комиссарлар ва қизил аскарларни ҳокимиятдан яширган, ёнидан қурол-яроғ топилган кишилар ўлим жазосига ҳукм этилиши хусусида буйруқ чиқарганди. Ф.Хўжаевнинг ёнидан чиққан тўппонча уни ёвузларга тутиб беради. Аммо эски кадрдонлари кўмак беришиб, кўп тилла эвазига ярадор бўлсада бошини омон сақлаб қолишади.

1918 йилнинг ноябрида Москва РКП(б) ҳузурига мусулмон ташкилотларининг Бутунроссия қурултойи ўтказилиб, Султон Галиев бошлиқ бюроси тузилади. Ф.Хўжаев шу бюрони излаб келганди. У бу ерда ҳам ўз фаолиятини давом эттиради. Ёш бухороликлар партияси Туркистон секцияси тузилиб, ўзбек, турк, форс-тожик тилларида сиёсий варақалар чиқарилади. "Қизил шарқ" босмахонасида ўзбек ва тожик тилларига ўгирилган партиянинг сиёсий дастурларини Бухоро амирлигида тарқатишига эришилади. "Қизил армия" газетасида ишлаш жараёнида Ф.Хўжаев Г.В.Зиновьев, В.К.Блюхер, Н.Д.Кечирин, М.Н.Тухачевский, Г.Д.Гай каби саркардалар билан мулоқотда бўлди. Давр сурони Ф.Хўжаевни яна Тошкентга қайтишга мажбур қилади. Унинг ўзи ҳам икки йилдан сўнг она юртига қайтишни жон-жон деб истарди. У Тошкентга келган заҳотиёқ ёш бухороликлар инқилобчи партиясининг Туркистон Марказий бюросини ташкил этади. У шу кезде "Учқун" газетасига муҳаррирлик қилган. Партиянинг 1920 йил 14 июнда бўлиб ўтган анжуманида амирлик тузумини ағдариб ташлаш, Бухорони халқ демократик республикаси, деб эълон қилишга қарор қилинади.

ХАЗОН БЎЛГАН УМИДЛАР

Большевиклар раҳбари, шахсан шарқ халқларининг "ҳалоскори" сифатида намоён бўлган В.И.Ленин ва Қизил империя лашкарлари 1918-1919 йиллар орасида амирлик салтанатини тор-мор этишни режалаштириб қўйганди. Бамисоли улкан довулдек шимолдан шарққа ёприлиб келаётган қизил қўшинни тўсиб қоладиган куч йўқ эди. Бинобарин, Ўрта Осиёни, қолаверса, бутун Осиёни ўз бало домига тортаётган қизил аждаҳонинг йулига ўнлаб, юзлаб Файзулла Хўжаевлар ҳам гов бўла олмас эди. Тўғри, В.Ленин ҳам, М.Фрунзе ҳам амирга қарши курашиб келган, ёш бухороликлар ташкилоти ва унинг етакчиси Файзулла Хўжаев, ўша вақтдаги маҳаллий раҳбарлардан ўз манфаатлари йулида оқилона фойдаланишган. Қизил империя босқинчилари қайси йўл билан бўлмасин Ўрта Осиёда тоталитар шўро тузумини бунёд этиш, бу улкаларни ўз қўл остида сақлаб туриш ниятида барча найранг, низо ва адоватларни ишлатиб кўришдан ҳам тийишмасди.

Инқилоб сиёсатдонлари Файзулла Хўжаев ва унинг тарафдорларини ўзларининг ёлгон игволарига ишонтирган, куч ёрдамида ҳокимиятни ёш бухороликлар қўлига топшириш борасида сон-саноқсиз ваъдалар беришган эди. Халқни алдаш, аврашда бесуяк бўлган большевикларнинг бошлиқлари тезроқ Хева ва Бухорода инқилобни амалга ошириш ниятида 1919—1920 йилда қўмондон М.Фрунзе бошлиқ даҳшатли қизил қўшинни Тошкентга жўнатди. 1920 йилнинг феввалида Хева хонлиги, 2 сентябрда эса Бухоро амирлиги бир неча уринишлардан сўнг тор-мор келтирилади.

1920 йил 1 августдаёқ Туркфронт қўшинлари қўмондони М.Фрунзе В.Ленин номига Бухородаги сиёсий вазият тўғрисида шошилинонома юборган. Унда қуйидагилар ёзилган эди: "Бухорога нисбатан икки хил йўл тутиш мумкин: 1) мамлакатда ички революцион жараённинг авж олишига умид боғлаш ва шуни кутиш; 2) революцияни ташқи кучлар ҳисобига бошлаб юбориш, Бухоро революционерлари — ҳам коммунистлар, ҳам демократларнинг олиб бораётган ишлари билан анчагина дурустроқ танишиб чиқишимизга асосланиб, аниқ айтаманки, ички революцион жараённинг ривожланиши жуда сустлик билан бормоқда ва у натижа берса ҳам, агар натижа бера олса, жуда узоқ вақт ўтишини талаб

қилади. Қуйи халқ оммасининг амирдан беқиёс норози-лиги, албатта мавжуд, аммо ҳеч қандай уюшқоқлик йўқ. Қуйи табақаларнинг умумий қуллик психологияси ту-файли улар мустақил равишда бир-бирига очиқдан-очиқ қўшила олмайди. Агар амирликни тезда тугатиш зарур деб ҳисобланса (менимча, бунда ҳар хил фикр бўлиши мумкин эмас) фақат иккинчи йўл, яъни бизнинг кучлар-имизнинг бевосита иштирокида ташкил қилиш йўли қолади.

Фронт ҳарбий кенгаши ва Турккомиссия умуман ва бутунлай иккинчи йўлни нуқтаи назарда тутати ва шу билан бирга, ички жараённинг ривожланиши учун бар-ча имкониятларни кутмоқда”.

Хуш, қўмондоннинг Бухорода инқилобий жараён пи-шиб етилишини кутмасдан, революцияни ташқи кучлар ёрдамида бошлаб юбориш тўғрисида мурожаати марказ-га, шахсан В.Ленинга қандай таъсир этди? У бўлса ҳар-бийларнинг босқинчилик режасига қўшилди. Чунки унинг фикри М.Фрунзе режасига айнан мос эди. РКП(б) Сиёсий Бюроси 1920 йил 10 августда мазкур хатни шо-шилиш равишда муҳокама қилиб, Туркфронт револю-цион кенгаши учун қуйидаги кўрсатмани беради:

“1. Бухоро ҳудудида ва Туркистондаги Бухоро билан чегарадош жойлардаги рус аҳолисини ва рус давлат идо-раларини ҳимоя қилиш учун барча чораларни кўриш зарур. Аммо Бухоро ҳудудига ва Бухоро ҳарбий қисмла-рига ҳужум қилишни ўз ташаббуси билан бошламаслик керак.

2. Бухоро ҳукумати ташаббуси билан ҳар ҳолда ҳар-бий тўқнашиш юз бериши мумкин бўлмаганлигидан Тур-кистонда, айниқса унинг туб мусулмон аҳолисига Бухо-ро ҳукумати инглиз хуфячилари ва рус аксилнқилоб-чиларининг ҳаракатини тушунтириб, Бухоро томонидан қилиниши мумкин бўлган ҳужумга қарши туриш учун энг кенг ва зўр ташвиқот ишларини олиб бориш.

3. Бу ташвиқот жараёнида ерли аҳолидан кўнгилли-лар ва бошқа хил ҳарбий қисмлар тузиш ва уларга кўпги-на мусулмон коммунистларини қўшиб, бу қисмларни Бухоро чегарасига келтириш лозим.

4. Мудофаага тайёргарлик кураш тадбирларини биз-нинг ташаббусимиз билан ҳужумга айлантириш фақат бир мунча обрў қозонган Бухоро революцион маркази бўлгандагина (майли, у гарчи бизнинг ҳудудимизда бўлсин) ва у бизни шундай ҳужумга чақирганда, шунда

ҳам Турккомиссиянинг янги аъзолари розилик бергандагина мумкин..."

Кўринадикки, Бухорода ҳақиқий халқ озодлик инқилобини кутиб ўтирмасдан В.Ленин тавсияси билан ташқи куч зарбаси асосида инқилоб амалга оширилади. Бухорода инқилоб қандай содир булганлиги тўғрисида чет эл матбуоти, жумладан, Ҳиндистонда чиқадиған инглиз тилидаги "Фуқаролар ва ҳарбий рўзнома"нинг 1921 йил 2 февраль сониди "Бухоро совет ҳокимияти остида" номли мақола эълон қилинади. У инқилобни четдан олиб келиб бўлмаслик руҳида ёзилган. Тўғрироғи, большевикларнинг ҳарбий босқини туфайли амирлик яксон қилинганлиги баён этилади.

Файзулла Хўжаев ўзининг "Бухородаги инқилоб ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланиш тарихига доир" асарида ўз даврининг билимдони сифатида Туркистонда ва Бухоро воҳасида маърифатпарварлик, тараққийпарварлик гоёлари тараққиёти тарихи ҳақида батафсил маълумотлар беради. Тадқиқотчи Бухоро жаҳидларининг намоёндаларига, жумладан, ўз даврининг маърифатпарвар шоири, драматурги Абдурауф Фитрат ижодий фаолиятига алоҳида ургу беради. "Фитратнинг "Сайёҳи ҳиндий" асари,— деб ёзади Файзулла Хўжаев,— аҳамиятини бу ерда қайд этмасдан ўтолмаймиз. Фақат Бухородагина эмас, унинг ташқарисида ҳам бу асар қизиқиб ўқилди. Кейин бу китобча рус тилига таржима қилиниб, босилиб чиқди. Ватанпарварлик шеърлари тўплами булган "Сайха"ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматиgina эмас, шу билан бирга, рус ҳукумати ҳам таъқиб қила бошлади. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги гоёси биринчи марта жуда ёрқин шаклда ифодалаб берилди".

Уша кезде Бухоро коммунистик партияси ёш бухороликлар билан бирлашиб, амирга қарши кураш ташаббусини қўлга киритишга уринган бўлсалар ҳам, бироқ Файзулла Хўжаев бошлиқ инқилобчилар ташкилоти муайян кучга эга эди. Боз устига В.Лениннинг кўрсатмаси билан М.Фрунзе аскарлари Аркка ёш бухороликлардан, генерал Чанишев бошлиқ татар отрядидан кейин ҳужумга ўтиши керак эди. Тўғрироғи, Бухоро инқилоби арафасида ёш бухороликлар ташкилоти сон жиҳатдан кўпчилиқни ташкил этиб, у ўз ортидан халқни эргаштира олиш нуфузига эга бўлган. Халқ кўпроқ коммунистларга эмас, динимиз, миллатимиз ҳимоячи-

лари, озодлик, истиқлол курашчилари булган ёш бухороликлар партиясига хайрихоҳ ва тарафдор эди.

Умумий душмани бўлган амирликни ағдариб ташлаш зарурлигини ҳаммадан кўра Туркфронт қўмондони яхши биларди. Шу боис ҳамма умид катта куч бўлган Қизил Армия ва ишчи-деҳқон инқилобчиларида эди. Қизил Армиясиз Бухоро инқилобини амалга ошириш мушкул ҳисобланарди. Бухоро коммунистлари билан ёш бухороликлар партиясини мажбурий бирлаштириш борасида айрим ихтилофлар, келишмовчилик ва жанжаллар келиб чиқди. Баъзилар ёш бухороликлар гуруҳи билан қўшилиш Бухоро Коммунистик партияси ишига зарар етказди, деб ҳисобласалар, айрим ёш инқилобчилар Бухоро коммунистлари билан бирлашмай, ёш бухоролик инқилобчилар партиясини сақлаб қолиш тарафдори бўлишди.

Туркфронт қўмондони таклифига кўра, инқилоб арасида ҳар иккала партия мажбурий бирлашган ҳолда галабани таъминлашлари ва амирлик тугатилгач, Файзулла Хўжаев бошлиқ ёш бухоролик инқилобчилар Бухоро Коммунистик партиясига қўшилиши керак эди. Амалда ҳам худди М.Фрунзе ва В.Куйбишев айтганидек бўлди. Орадан бир ҳафта ўтгач, ёш бухороликлар мажбурий равишда Коммунистик партия билан бирлаштирилди. Бу икки партияни зўрлаб ва алдов йўли билан бирлаштириш режаси Москвада ишлаб чиқилганди.

Тошкентда ёш бухороликлар комитети — Файзулла Хўжаев (раис), Саид Аҳроров (котиб), Муинжон Аминов, Қори Йўлдош Пулатов, Отахўжаев, Усмонхўжаев амирликнинг емирилиши учун зўр тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бордилар. 1920 йил 16—18 августда Чоржўйда бўлиб ўтган Бухоро Коммунистик партиясининг IV съездида Бухоро Коммунистик партияси билан Ф.Хўжаев бошлиқ ёш бухороликларнинг амирга қарши биргаликда курашиш масаласида тортишувлар, келишмовчиликлар келиб чиқди. Қурултойда муҳолиф томон тарафдорлари Абдуқодир Муҳиддинов, Шайх Ҳасан Галиев, Мирза Баҳром Аҳмедов, Эргаш Дарга кабилар Бухоро коммунистлари билан ёш бухороликларнинг бирлашишларига, уларнинг ягона бирлик fronti байроғи остида амир салтанатига қарши курашига монелик қилдилар. Мухолифлар Ф.Хўжаевга тўғридан-тўғри тўхмат қилишди. У бошлиқ ёш бухороликлар фаолиятини

камситишга уриндилар. Съездда маъруза билан чиққан Олимжон Оқчурин қуйидагиларни баён қилганди:

"Шу мажлисда мен Марказий Комитет номидан бундай таклиф киритдим: Ёш бухороликлар билан Бухоро коммунистларини бирлаштириш зарур деб топилсин. Съезд ёш бухороликлар билан биргаликда ишлай бошлаши мумкин. Инқилоб ғалабасидан сўнг бу бирлашишни ташкилий жиҳатдан ҳам расмийлаштириш мумкин, деб ўйлайман.

Менинг таклифим залда катта шовқин-сурон кўтарилишига сабаб бўлди. Шовқин-сурон орасида ким нима деяётганини англаб бўлмас эди. Шайх Ҳасан Галиев, Мирза Баҳром ва Абдулла Саъдуллаев Файзулла Хўжаев отилсин, деб таклиф қилдилар (ўша вақтда Файзулла Хўжаев Чоржўйда эди). Бу таклиф масалани ҳал этишга анча ёрдам берди. Муҳолифлар бу билан ўзларини кулгили аҳволга солиб қўйди. Абдуқодир Муҳиддинов бошлиқ "сул" гуруҳ аъзоларининг бир қисми Бухоро коммунистлари билан Ф.Хўжаев бошлиқ ёш бухороликларнинг бирлик фронтига қаршилиқ кўрсатдилар.

Съездда сўзга чиққан Эргаш Дарга:— Ҳой, чин коммунистлар! Бухоро большевиклари! Мана буни кўринглар.— Эргаш Дарга шу сўзларни айтиб, қўйнидан бир тўппонча ва бир даста пул чиқарди.

— Мана, ўртоқлар! Бу тўппонча ва пулни менга Файзулла берди, у менга Шайх Ҳасанни ва Мирза Ғуломни ўлдиришни буюрди.

Бу фош қилувчи фикр йиғилганларда кучли ҳаяжон уйғотди. "Файзулла жазолансин", деган овоз ҳамма томондан эшитилмоқда эди.

Раёсат аъзоларидан бири шундай деди:

— Ўртоқлар, Файзулла ҳозир Чоржўйда турибди, шу туфайли бу ишни осонгина текшириб кўришимиз мумкин. Мен уни бу ерга чақириб, тергов қилишни таклиф этаман. Агар Эргашнинг айтган гаплари тўғри бўлиб чиқса, биз Файзуллани дарҳол жазолаймиз, лекин агар Эргаш тўхмат қилаётгани маълум бўлиб қолса, унинг ўзи қилмишига яраша жазоланади.

Кўпчилик маъқуллаб кутиб олган бу таклиф Эргашга ёқмади ва даров минбардан тушиб гойиб бўлди.

Шу пайт делегатлардан бири хитоб қилди:

— Яшасин яқдиллик! Яшасин Бухоро инқилоби! — Делегатлар ўринларидан туриб, қарсақлар чалиб, байналмилални айтдилар. Бухоро коммунистлари билан ёш

бухороликлар партиясининг бирлашиши тўғрисидаги қарор жуда кўпчилик овоз билан қабул қилинди. Инқилобчи Собиржон таклифига биноан Файзулла Хўжаев съезд делегатлари қаторига қабул қилинди. Шу қарорга қарамай, Файзулла съездга келмади".*

М.Фрунзе 1920 йил 1 сентябрда кундуз соат 3 да жанговар ҳаракатларга бевосита раҳбарлик қилган командарм Г.Зиновьев билан телеграф орқали боғланиб: "Батамом ва узил-кесил зарба бериш учун барча чоралар кўрилсин", деган буйруқ берди. Шунга биноан, мавжуд барча қуролли кучлар ишга солиниб, Амир Арки яксон қилиниши керак эди. Амирнинг ҳарбий таълим кўрмаган 13 минг сарбозига қарши замонавий қурол ва жанговар аслаҳали 70 мингдан иборат қизил жангчилар, 40 та замбарак, 5 та бронепоезд, 11 та самолёт сафарбар қилинади.

Қизил қўшин томонидан отилган етти снаряд Минораи Калонни илма тешик қилади. Авиа бомбалар остида қолган Масжиди Калон ер билан битта бўлади. Борган сари шаҳарнинг вайрон этилаётгани ва бу борада мислсиз қурбонлар берилаётгани боис Саид Олимхон шаҳарни ташлаб кетишга жазм этади. Большевиклар нияти Бухорони ер билан яксон қилиб, унинг халқини битта ҳам қолдирмай қириб ташлаш эвазига мақсадларига эришишни аҳд қилгани сезилиб турарди. Қизилларга таслим бўлган қушбеги, қозикалон ва бошқа сарой аъёнларини инқилобий кўмита бир ҳафта мобайнида кўчаларни супиртириб, тезак йиғишга мажбур қилади. Маърифатпарвар арбобларнинг қаршилигига қарамай, улар ҳўрланишдан сўнг коммунистлар талаби билан судсиз Арк майдонида халойиқ кўз ўнгида отиб ташланди.

Саид Олимхоннинг қўлга олинган қариндош-уруғларига нисбатан Москвадан мутлақо мурувват кўрсатилмасин, деган буйруқ келади. Уларнинг бошига рус подшоши Николай II нинг кунини солиш талаб қилинади. Аммо Ф.Хўжаев шахсий душмани бўлган амирнинг авлодларига зуғум ўтказа олмасди.

Қалъа ишғол қилинганда, у ердаги амирнинг оила аъзолари ҳам қўлга олинган эди. Аммо уларга ҳеч бир зиён етказилмади. Даҳлсиз яшай бошлашди. Тўғри,

* *О.Оқчурин*. "Бухоро ва Хевадаги йигирманчи йил тўғрисида хотиралар". Бухоро ва Хоразм революциясининг ун йиллигига доир мақолалар тўплами. Тошкент, Ўздавнашр, 1930, 39—40-бетлар.

инқилобчилар орасида қўлга тушганларни йўқ қилиш тарафдорлари анчагина эди. Лекин Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат ва уларга ҳамфикр бўлган кишилар сўлларнинг инсонпарварликка зид бундай таклифларига қатъиян қарши чиқишди. Бухоро Халқ Жумҳурияти Ижроқўми бюросининг 1923 йил 15 майда ўтказилган йиғилишида шу масала муҳокама қилинди. Йиғилишда маъруза қилган Отахўжа амир томонидан Афғонистондан юборилган Али Ризо Термиз ва Карки шаҳарларидаги босмачилар раҳбарлари билан учрашиб, уларга совгалар улашиб, келгусида катта мансаблар ваъда қилиб, шўроларга қарши фаол курашишга, амир оиласини озод қилиб, ўзини тахтга қайтаришга даъват этганлигини маълум қилди. Ижроқўм бюроси хавфнинг олдини олиш мақсадида амир оиласи аъзоларини шаҳардаги ҳовлиси-дан Хиёбон мадрасасидаги қамоқхонага кўчириш, уларни қўриқлашни кучайтириш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу ишни ташкил этиш учун Қори Йўлдош Пулатов, Аббос Алиев, Абдурауф Фитратдан иборат комиссия тuzилди.

Бироқ уларни узоқ муддат бундай шароитда сақлаб бўлмас эди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас бу масала жумҳурият Нозирлар Кенгашидаги йиғилишда яна муҳокама қилинди. Кенгаш амирнинг ўгиллари Султонмурод, Шоҳмурод ва Раҳимни Москвадаги Бухоро Маориф уйига ўқишга юбориш тўғрисида қарор қабул қилди. Амирнинг оналари Тўраойим, Шамсияойим, Тўтиойим, қизлари Хосиятой, Саодатой, хотинлари Муҳаррамойим, Муборак-ойим, Хурсандойим, амакилари ва бошқа яқин қариндошлари (жами 51 киши) ўз ихтиёрлари ва амирнинг талабига биноан Афғонистонга жўнатилди. Амир оиласи аъзолари ва қариндошларидан 64 киши эса Бухорода қолиш хоҳишини билдирдилар. Ҳокимият уларнинг дахлсиз яшашлари учун шароит яратди.

Файзулла Хўжаев ва унинг атрофидагиларнинг амир ва унинг оила аъзолари, қариндош-уруғларига муносабати инсоний бўлганлигини яна шу далил исботлайди. 1923 йилнинг ёзида амир оиласи ва қариндошларидан бир қисми Афғонистонга жўнаб кетишаётганда Файзулла Хўжаев амирга 19 та бриллиант кўзли узукни совга қилиб юборган экан. Амир бу совгани олгач, жуда хурсанд бўлган ва унга нисбатан қилган ёмонликларига афсусланган. Амирнинг уч ўғли кўп ўтмай махсус кузатувчилар билан Москвага жўнаб кетишди. Москвадаги Бу-

хоро Маориф уйи шахсан Файзулла Хўжаевнинг ташаббуси билан собиқ фабрикант Рябушинскийнинг Кропаткин кўчасидаги ҳовлисида ташкил этилган эди. Бухоро Халқ Жумҳуриятининг Москвадаги ваколатхонаси ҳам шу бинода фаолият кўрсатар эди.

Катта бойликка эга бўлган Бухоро амири ўзи билан бутун хазинани кўчириб кетиш қудратига эга эмасди. Шу боис олиб кетиш мумкин бўлган енгил ва қимматбаҳо дуру-гавҳарлар олинганди. Ўшанда амир тез орада яна қайтиб келишига умид қилган бўлса ажаб эмас. Инқилобда қатнашган томонлар Аркдаги бойликнинг ярмини Бухорони забт этишда қурбон бўлганларга ҳамда сарф этилган қурол-аслаҳа эвазига Россия фойдасига мусодара қилишга келишади. Оғир жанглардан сўнг тунашлари учун М.Фрунзе билан В.Куйбишев махсус тайёрланган жойда ётмасдан, Аркда амир хазинахонаси ёнида ухлаш истагини билдиргани кўпчилик қатори Файзулла Хўжаевда ҳам шубҳа уйғотди.

У инқилоб раҳбарларини махсус меҳмонхонага таклиф этганда, ҳар иккиси: "Биз шу ерда амир Аркида ётиб қоламиз", деб жавоб беришган. Кейинчалик маълум бўлишича, М.Фрунзе бошчилигида қизил гвардиячи ниқобидаги туновчилар туни билан амир хазинасини умариб, барча ўлжани шаҳар ташқарисига олиб чиқишган. Фрунзе, Куйбишев бу воқеадан огоҳ бўлган Файзулла Хўжаевга хазинани амир одамлари ўғирлаб кетганлиги тўғрисида сохта хабар берган. Эртаси тонгда 13 та вагонга ортилган амир хазинасидаги олтинлар, олтин буюмлар, тарихий ва бадий аҳамиятга эга бўлган қимматбаҳо ашёлар Петроградга жўнатилган. 5 сентябрда М.Фрунзе амирнинг олтин қиличи ва ҳанжари билан мукофотланди. Кейинчалик уни босқинчилар сардори Иваново тўқимачиларига тақдим этган.

Ф.Хўжаев Бухоро халқ жумҳурияти нозирлар кенгашининг раиси этиб сайлангач, онаси, укаси ва синглисини Тошкентдан кўчириб келади. Аммо отасидан қолган уй харобага айлангани боис, оиласи билан Ситораи Мохи-Хосса саройининг бир неча хонасида яшай бошлайди. Ўша кезде ҳаёт оғир кечарди. Уни изга солишнинг ўзи бўлмасди. Инқилобий қўмита раиси А.Муҳиддинов Москвага, РКП(б) МҚга шошилишнома юбориб, Бухорога иложи борица кўпроқ муҳандис, шифокор, техниклар юборишни илтимос қилади. Шу асосда РСФСР ва БХЖ ўртасида ҳарбий-сиёсий шартнома юзага келади. Уни

Ф.Хужаев имзолайди. Аммо шу орада ўзини тўлароқ намоён этаётган сиёсий гуруҳбозлик истиқболга тўсқинлик қиларди. БКП билан ёш бухороликлар фирқаси росмана бирлашган бўлсада, икки ўртадаги ўзаро келишмовчилик сиёсий ихтилофларга олиб келарди.

1921 йилда Ф.Хужаевнинг топшириги билан О.Хужаев, С.Муҳаммадиев, Н.Ёқубзодадан иборат гуруҳ босмачилик ҳаракатини ўрганиш ва "чора" кўриш мақсадида Душанбега юборилади. Қизиллар билан "келишиб", улар Қўлоб вилоятининг Болжувон туманида ҳаракат қилаётган босмачилар Давлатмандбий, Комилбий ва Қаюм Тўқсабо билан учрашиб, қўйидаги битимни имзолашди:

Битим-келишув

Оллоҳ ва Ислом динига чексиз ҳурмат билдириб, Бухоро аҳли фуқаросининг тинчлиги ва осойишталиги йўлида тубандаги шартлар асосида келишиб олдик:

Биз — Шарқий Бухоро халқи розилиги билан мустақил Бухоро республикасини тан оламиз ва унинг қонунларига оғишмай амал қиламиз;

Муборак Бухорони босиб олган Русия қўшинлари дарҳол олиб чиқиб кетилиши ва давлатда тартиб ўрнатиш мустақил Бухоро ҳукумати қўлида, ўз армияси кучидан фойдаланиш орқали бўлиши керак.

Бирорта ҳам хорижий мамлакат табаррук Бухоронинг ички ишларига аралашмасин;

Ҳамма бўгинларда раҳбар ходимлар фақат аҳли Бухоро орасидан танланиши керак. Улар бизнинг дин, урфодат ва анъаналаримизни билиши, ҳурмат қилиши шарт.

Тўнтаришдан сўнг Русия армиясининг махсус отрядлари халқни қириб, мулкларини талади. Шарқий Бухорони шип-шийдон қилиб кетишди. Бу талаб кетилган мулк ва бойлик Русия ҳукумати томонидан Бухорога қайтарилсин;

Ушбу шартларга риоя этилса, биз ўз ислом армияларимизни тарқатиб юборамиз ёки ҳукумат ихтиёрига ўтамиз. Лозим бўлса табаррук Бухоро давлати вакилларига қуролимизни топшираамиз. Бухоро душманлари — бизнинг душманамиз, дўстлари — дўстимиз бўлиб қолажак;

Русия давлатини ҳурмат қиламиз, агар бизга ўз ҳукмини ўтказиш сиёсатини тўхтатса;

Ички ишларимизга аралашишга уринаётган инглизларни миллат, давлат ва динимиз душмани деб биламиз.

Халқимизга тазйиқ ўтказган, миллат олдида жиноят қилган — (12 киши рўяхати бор)лар жазога тортилиши керак;

Булар амалга оширилмаса, ҳамма уринишларимиз бекор кетади ва кураш давом этаверади.

Бухоро вакили Ота Хўжаев — Давлатмандбий Камолитдин ўгли”.

Бу ҳужжат юзасидан Москвада бўлган муҳокамада Ташқи ишлар нозири Г.Чичерин Файзулла Хўжаевни қаттиқ сўқади. Ўша пайтда ҳукумат бошлигининг бу хатти-ҳаракати ҳам ганимлари кўзига балодек кўринган. Улар ҳар сафар имкон туғилган заҳотиёқ Ф.Хўжаевнинг хато ва камчиликларини ошириб кўрсатиб, уни танқид қилишни ўзларига ҳунар қилиб олишганди. Аммо унинг халқ олдида ўсиб бораётган обрўсига ҳеч қандай куч тўсқинлик қила олмасди.

* * *

Ҳукумат бошлиги Бухоро қизил қўшинлар томонидан истило қилинганидан кейин халқ жумҳуриятини фақат ўз армиясини кучайтирган тақдирдагина ҳимоя қилиш мумкинлигини яхши биларди. Шу мақсадда молия вазири У.Пўлатхўжаевни Кобулга жўнатиб, Афғонистондаги инглиз ваколатхонаси орқали Буюк Британия билан иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш вазифасини топширади. Сафардан асосий мақсад миллий армия учун қурол сотиб олиш эди. Молия вазири амирдан қолган олтинлар эвазига катта миқдорда қурол сотиб олиш учун борадию, аммо кутилган натижага эриша олмайди. Буюк Британия ҳукумати бунга йўл қўймайди. Аниқроғи, Россиянинг ёвуз ниятларига тўсқинлик қилишдан чўчийди. Шунда Ф.Хўжаев Усмонхўжага: “Ҳозирча бу ёққа келмай туринг, вазият ўзгармоқда”, мазмунидаги хабарни етказди. Муҳожирликда қолган У.Пўлатхўжаевни Россия бир неча бор Афғонистон ҳукуматидан тутиб беришни сўрайди. Натижада уни мамлакатдан чиқариб юборишга эришади. У Туркияда бўлиб, Бухоро мустақиллиги учун кураша бошлайди ва “Янги Туркистон” деган мажмуани чиқаришга эришади.

Файзулланинг ишчанлиги, ижтимоий-сиёсий ҳаёт қозонида қайнагани, яна тўғрироғи, у инқилобий кураш жабҳаларида тоблангани бўлди. Иккинчидан, воҳада ёш Бухоро Республикасини идора қилишда давлатчилик ишларини юритувчи, тадбиркор, рус тилини яхши би-

лувчи маҳаллий кадрларимиз жуда оз эди. Меҳнаткаш оммани ўз орқасидан эргаштирувчи, жонини халқи, Ватани учун фидо қилишга ҳозир у нозир Файзулла Хужаевдек сиёсатдон, доно дипломат, узоқни кўра биладиган, иқтисодиётни, савдо-сотиқни, қўйингки, ҳамма нарсага ақлу идроки етадиган маърифатли, маданий, билимли, ақлли, тадбиркор сиймо керак эди. Шундай сиймо бўлиб тарих майдонига Файзулла Хужаев чиқди.

Файзулла Хужаевнинг давлат ва халқ олдида обрў-эътибори ошган сайин унинг душманлари ҳам ҳаракатга тушиб қолади. 1922 йилда ганимлар унинг ҳаётига суиқасд қиладилар. Бироқ, бахтли тасодифда душманнинг ёвуз ўқи машина қанотига тегиб, ҳукумат раиси тирик қолади. Яна шу йилнинг ёзида Бухоро кинотеатри душманлар томонидан ёндирилади. Тахтадан ясалган ёзги кинотеатр ичида 100 дан ортиқ томошабинлар ҳалок бўлади. Кинохона туйнуги-тешигидан фақат Файзулла Хужаевгина чиқиб кетишга муваффақ бўлади.

Файзулла Хужаев дунёни кезиш, билиш иштиёқида бўлган. У айниқса, 20-йилларда капиталистик тараққиёт йўлидан бораётган, саноат, халқ хўжалиги анча ривож топган Германияда бўлиш орзусида эди. БХЖга шу даврда катта имтиёзлар берилган эди. Ана шу имкониятдан тўғри фойдаланишга ҳаракат қилгани боис 1922 йилда даволаниш учун бир ой Германия диёрида бўлади. Маълумки, 1921—1922 йилларда Бухоро Халқ жумҳурияти РСФСР ҳукумати билан ўзаро иқтисодий, маданий, савдо-сотиқ, дипломатик алоқаларни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга ҳаракат қилган. Жумҳурият нозирлар кенгашининг раиси Файзулла Хужаев Германияга даволанишга кетиш олдидан Москвада бўлади. Ўша кезде шўро ҳукумати раҳбарлари, жумладан Ташқи ишлар халқ комиссари Г. Чичерин ва унинг ўринбосари Л. Карахан билан, шунингдек, Ташқи ишлар халқ комиссарлигининг Ўрта Осиё бўйича вакили Д. Гопнер ва бошқа масъул ходимлар билан учрашиб, Бухоро ва РСФСР ҳукумати ўртасидаги иқтисодий масалаларни ҳал этади. Бу учрашувлар натижасида 1922 йил 6 сентябрида Бухорога қуйидаги мазмунда шошилинонома йўллайди:

"Московга етиб келишим билан соғлигим анча ёмонлашди, даволана бошладим. Кеча Ташқи ишлар халқ комиссарининг муовини Карахан билан учрашдим ва гаплашдим. Бухоролик болаларнинг Германияга ўқишга боришига розилик олдим.

Германияда ўқиши керак бўлган болаларнинг, шунингдек, Москвага ўқишга келувчиларнинг ҳам етиб келишини кутмоқдамиз. Бухорога 50 кишидан иборат эпидемияга қарши кураш отряди юборилишини сўрадим. Армия учун валюта ёки шу ерда Россиянинг ўзида 200 минг пудга қадар галла сотиб олишимизга рухсат берилиши ҳақида таклиф киритдим. Карахан Россиянинг ўзида галла сотиб олишни ҳал қилиб беришга ваъда берди. Бугун Абдуқодир Муҳитдинов (БХЖ савдо ва саноат но-зири) ва савдо бўлимнинг докладини эшитдим. Жамъ бўлиб олтин ҳисобига бир миллион сўмлик мол сотилган, уч юз минг сўмлик газлама, темир, қанд, ёғоч-тахта, резина сотиб олиниб Бухорога жўнатилган, қолган пулга савдо-сотиқ нозирлиги топшириғига биноан мол харид қилиш, бундан ташқари Германиядан 200 ўринлик шифохона учун тўла жиҳоз ва дори-дармон сотиб олиш, бунда албатта 10 пуд хинин бўлишини назарда тутиш ҳақида буйруқ бердим. Яқин кунларда бир ярим пуд хинин жўнатилади. Бундан ташқари, 50000 таноб ерни ишлаш ва ўзлаштириш учун деҳқончилик қуроллари: трактор ва бошқалар сотиб олишни буюрдим. Рус-Бухоро банки шартномасини имзолашга, пахтачилик комитети билан шартнома тузиш ва унга 20 минг пуд пахта сотишга рухсат бердим. Қолган пахтани ҳозирча сотмаслик кераклигини айтдим. Нижегород ярмаркасидаги ишларни тугаллаш, бизнинг савдо комиссиямизни дарҳол Германияга жўнатиш ҳақида топшириқ бердим. Ҳозирча Бухородан бу ерга янги моллар жўнатмай ту-ринглар. Бухоро Халқ республикасининг Москвадаги ва-киллигига кўпчилик, қоғоз ва совунгарлик фабрикалари-ни зудлик билан Бухорога кўчиришга, тикувчилик фаб-рикасига келганда, уни бизнинг ихтиёримизга олиб, ўз савдо йўлимиз орқали фойдаланишга буйруқ бердим. Бугун бизга Бухоро милицияси учун 5 минг комплект кийим-кечак олишга розилик олдим.

Петрограднинг муҳим хўжалик аҳамиятини ҳисобга олиб, у ерда савдо бўлими ва консуллик очишга рухсат бердим. Бугун мен Сталиннинг ҳузурида бўлдим. Мар-казий Комитетда Бухоро масаласини эшитишга қарор қилинди, 6 сентябрда доклад қиламан, у ерда барча за-рур масалаларни ҳал қилиб олишни ўйлаб турибман”.

У 1922 йилнинг кузида ўзининг ҳаммаслак дўсти “Миллий иттиҳод” ташкилотининг хазиначиси Мукомил Бурҳонов билан Германияга бирга даволаниш баҳонаси-да “Миллий иттиҳод” ва Туркистондаги “Кўмак” ташки-

лотларидан Германияга ўқшга юборилган 50 га яқин талабалар аҳволидан хабар олиш учун борган эди. Айни вақтда шу ерда яшаётган туркистонлик журналист ва ёзувчи Олимжон Идрисий, бухоролик савдогар Амин Сулаймон, яҳудий савдогари Эделман ва бошқа ватандошлар билан мулоқотда бўлади.

Файзулла Хўжаев ҳукумат бошлиқлари билан учрашади. Бухоро Халқ республикаси билан Германия уртида дипломатик, савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйиш масалалари келишиб олинади. Унинг ташаббуси билан Германияда фаолият кўрсатаётган Бухоро савдо нуқталарига қоракўл тери ва бошқа хом ашё материалларини ташқи савдо билан шуғулланувчи Абдуқодир Муҳитдинов орқали Германияга тезда жўнатиш ваъда қилинади.

Ҳукумат бошлиғи Бухородаги ва бутун Туркистондаги иқтисодий тангликни ҳисобга олиб, Бухорода кенг тарқалган безгак, иситма касалликларига қарши кураш олиб бориш учун Германия ҳукуматидан безгакка қарши 10 пуд хинин беришларини илтимос қилади. Бу илтимос шу ондаёқ қондирилади. У 10 пуд хининдан бир ярим пудини Москвага ва Москва орқали Бухорога юборади. Қолган 8,5 пуд хинини ҳам тезда Бухорога юборишларини келишиб олади. 10 пуд хинин дориси безгак касали билан оғриган 500—800 минг беморни даволаш кучига эга бўлган.

Файзулла Хўжаев бир ой ичида Германиянинг кўпгина шаҳар ва қишлоқлари ҳаёти билан яқиндан танишади. У Берлин, Бонн университети талабалари, завод, фабрика ишчилари билан, мактаб ўқувчилари, шифокорлар, савдо палатаси ишбилармонлари билан суҳбатлашди. Шарқ халқи, жумладан, Туркистон халқлари турмуш тарзи билан қизиққан немислар Файзулла Хўжаевга саволлар бериб, ундан қониқарли жавоблар олишади.

Файзулла Хўжаев ташриф буюрган вақтлар Веймар Республикаси 1918 йил ноябрда Германияда юз берган буржуа-демократик революция туфайли вужудга келганди. Расмий келишувга биноан икки ўртада савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйиш тўғрисида шартнома имзоланди. Германияда Бухоро Халқ жумҳуриятининг доимий ваколатхонаси очилади. БХЖ ҳукумат бошлиғининг расомлар чизган сурати Веймар Республикаси пойтахтидаги дунёга машҳур шахслар портретлари қаторидан урин олади. Бу уша кезде ёш давлатга берилган энг юқори баҳо сифатида тарихга кирган.

У Германиядан зур ва унутилмас таассуротлар билан қайтади. Бухорога келгач, "Бухоро ахбори" саҳифаларида "Берлиндан хатлар", "Душманларимиз билиб қўйсин", "Туркистон — Бухоро ёшлари", "Навбатдаги вазифалар" каби қатор мақолаларини эълон қилади. Оташин публицист Файзулла Хўжаев хориждан олган хотираларини ўртоқлашар экан, "Берлиндан хатлар" мақоласида Германияда таълим олаётган туркистонлик талабалар ҳаётидан, немис халқининг турмуш тарзидан, кўрган-кечирганларидан ҳикоя қилади.

Шунингдек, бу ерда таълим олаётган бухоролик, хевалик ва туркистонлик ёшлар билан мулоқотда бўлади. Саттор Жабборов, Марям Султонова, Зайнаб Оллашукурова билан учрашиб, суҳбат қилади. Германияда ўқиётган ёшлар учун газеталар чиқариш, нашриёт очиш масаласи ҳам ўртага ташланади. Садриддин Айний, Абдурауф Фитратнинг янги асарларини хорижда чоп эттириш ниятида бўлади. У бунга эришади ҳам. Садриддин Айнийнинг "Қизбола ёки Ҳолида" (1924 йил), Абдурауф Фитратнинг "Ҳинд ихтилолчилари" (1923 йил) асари Берлиндаги "Кавений" босмахонасида ўзбек тилида чоп этирилади.

Ф.Хўжаев расмий давлат ишлари билан қанчалик банд бўлмасин хуфёна юз бераётган нотинч ички вазиятни ҳис қилиб турарди. Борган сари Шўролар Россияси ўз маҳкамасини ошириш, Ўрта Осиёни кўпроқ қарамлик ботқоғига ботириш, унинг хорижий алоқаларини узиб, мутлоқ ҳокимликни қўлга олишга ҳаракат қиларди. Айниқса, миллий сиёсатга фақат номигагина амал қилинарди. Аслида ҳукуматни руслаштирилган ҳолда бошқариш изчил жорий этилаётган эди. Маҳаллий раҳбарларнинг ҳар бир ҳаракати доимий назоратда бўларди. Шу аснода расмий доиралардан хуфёна тузилган "Миллий иттиҳод" ташкилоти фаолият кўрсата бошлайди.

1923 йили Бухорода "Миллий иттиҳод" Ўрта Осиё ташкилоти раҳбарларининг йиғилиши бўлиб ўтади. Унда Файзулла Хўжаев иштирокида ҳужжатни эълон қилади.

БУЮКЛИК УНГА ХОС ЭДИ

Агар тан оладиган бўлсак, шуни таъкидлаш лозимки, айрим келажакки йўқ масалала устида ортиқча тортишувлар, самарасиз баҳслар умумий ишга салбий таъсир

кўрсатган. Гоҳида беҳуда сафсатабозлик авжига чиққан. Бу борада кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Шу жумладан, жумҳурият пойтахтини танлаш бора-сида бўлиб ўтган гап-сўзлар фикримизнинг далилидир. Зеро, Ўзбекистон жумҳуриятини ташкил этишдаги жами тайёргарлик ишлари ва бу хусусдаги давлат аҳамиятига молик тарихий ҳужжатлар Бухорода қабул қилинганди. Кўпчилик янги жумҳуриятнинг маркази шу ерда бўлади, деб фикр юритган бўлса ажаб эмас. Аммо шунга қарамай, жумҳуриятнинг пойтахти қилиб Самарқанд танлангани айримлар учун кутилмаган янгилик бўлди. Шу боис буни ҳар ким ҳар хил талқин қилгани ҳам бор гап. Шакшубҳасиз, айримлар учун бундай йўл тутилгани гайритабиий туйилган.

Самарқандда ҳам Ф.Хўжаев эмин-эркин ишлай олмайди. Унинг фаолияти турли йиғилишларда, матбуот чиқишларида тез-тез танқидга учраб турарди. Айниқса, савдогарнинг ўгли ҳукумат бошлиғи бўлиб қолганига кўпчилик гайирлик билан қарашарди. Унинг чуқур билимга, дунё кўрганига ҳасад қилганлар ҳам бор эди. Ганимларнинг фикрича, бундай лавозимга ўқимаган бўлса ҳам Й.Охунбобоев сингари оддий халқдан чиққан шахслар қўйилиши лозим. Шу боис Ф.Хўжаев қатнашган Андижон, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё вилоят партия конференцияларида турли хил игволар тарқатилди. Боз устига унинг сафарда бўлиши ҳам ганимларга ёқиб тушмаган. Ўз атрофида бўлаётган фисқи-фасодлардан қутилиш мақсадида Ф.Хўжаев ВКП(б) Ўрта Осиё бюросига ёзма равишда мурожаат этади. Шундан сўнг душманлари уни бирмунча вақт тинч қўйишади.

Ҳукумат бошлиғи қўл остидаги нозирларнинг ишини назорат қилиш билан бирга юз бераётган воқеаларга партиявий масъулият асосида эътибор берарди. Шу боис партия анжуманларида фаол иштирок этарди. 1925 йил ноябрь ойида Ўзбекистон КП(б) иккинчи съезди ўтказилиши мўлжалланганди. Ундан сал олдинроқ бўлиб ўтган МҚ пленумига республикадаги юқори масъулиятли вазифаларни эгаллаб турган 18 шахс ўз лавозимларидан кетишини маълум қилади. Улар ўз истеъфолари сабабини хусусий мулкни йўқотиш ҳисобига ўтказилган ер-сув ислоҳоти усулларига норозилик сифатида изоҳлашади. Шунингдек, "18 лар гуруҳи"ни эски ходимларга нотўғри муносабатда бўлинаётгани, раҳбарларни танлаш фақат синфий нуқтаи назардан амалга оширилаётгани

қониқтирмайди. Бевосита ва билвосита Ф.Хўжаев ҳам ана шу гуруҳга аъзо деб ҳисобланади. Аммо шу кунгача унинг бу борадаги хатти-ҳаракати тўла исботланмаган. Тўғри, уни дастлабки тикланиш йилларида Ўзбекистонда юз бераётган ўзгаришлар қониқтирмаган. Барча зўрма-зўраки амалга оширилган ислохотлар ҳам аксарият ҳолларда ҳукумат раисининг норозилиги билан юз берарди. У ҳам бамисоли тузумнинг манқурт ижрочисига айланиб қолганди. Ф.Хўжаевнинг бу масалалар бўйича билдирган танқидий фикрлари ҳам доим қўллаб-қувватланмасди. Аниқроғи, дўстидан кўра, душмани кўплиги ҳар қадамда панд берарди.

Тўғри, ўзи бошлиқ бўлган ҳукуматнинг 18 аъзоси даб-дурустдан истеъфога чиқишга азму қарор қиладию, у бундан беҳабар қолган бўлиши мумкин эмас. Бу билан уни оқлашга асло ҳожат бўлмаса керак. У ҳам, балки очиқ бўлмаса ҳам қалбида "18 лар гуруҳи" аъзолари талабини маъқуллаган бўлиши мумкин. Чунки унинг шахсий қарашлари кўпчиликка маълум эди. Шу боис катта-кичик йигилишларда Файзулла Хўжаевнинг "иккиланишлари, хато ва камчиликлари" хусусида фикр юритиларди. Бу ўз-ўзидан ҳукумат бошлиғининг обрўйига иложи борица путур етказишга уриниш эканлигини инкор этиш қийин.

Охир-оқибат Ф.Хўжаев Ўзбекистон Компартиясининг III съездида (1927 йил) сўз олиб, "18 лар гуруҳи"нинг чиқишларида фаол иштирок этганини тан олади. У бунга ўз-ўзидан журъат этмаганди. Ҳукумат раҳбари танқиднинг асосий қисмини ўз бўйнига олиб, собиқ раҳбарларга булар-бўлмас тош отишни бас қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганди. Аммо съездда Ф.Хўжаевнинг бошқа хатолари масаласи яна қалқиб чиқади. Бу гал яна унинг жадидаларга муносабати хусусида танқидий фикрлар билдирилади.

Тез орада эски рақиби, Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитаси назорат комиссиясининг раиси А.Мавлонбеков уни партия белгилаган йўлга қарши чиқувчи, янг тузум учун ёт киши деб баҳолайди. Кўп ўтмай Ф.Хўжаев бундай кўр-кўрона ҳужумларга бардош беролмаслигига кўзи етиб, Марказий Қўмигага ариза била мурожаат қилиб, эгаллаб турган вазифасидан озод қилишларини сўрайди. Масаласи тез орада ҳал этилмагач, ВКП(б) Ўрта Осиё бюросига, сўнгра эса шахсан И.Сталинга хат ёзишга мажбур бўлади.

Ўзи ва атрофидагиларга ишонмаган Бош котибга мактуб бошқача таъсир кўрсатади. У Ўзбекистон ҳукумати бошлигини ҳузурига чақириб, жумҳуриятдаги сиёсий оқимлар хусусида суриштиради. Унинг марҳамати билан шахсий дала ҳовлисида Ф.Хўжаев оилавий дам олгандан сўнг Ўзбекистон ҳукумати амалга ошираётган хўжалик ва маданий қурилиш соҳасидаги ишлар хусусида ахборот беради. Сталин томонидан унинг юқори баҳоланиши Ф.Хўжаевни анча хотиржам қилади.

Ун йил мобайнида Ф.Хўжаевга бир вақтлар фаол иштирок этган ва кейинчалик етакчиларидан бирига айланган янгилик учун курашувчи жаидлар ҳаракатини писанда қилишарди. Унинг ишида бирор хато топилмаса, ўтмишни ковлаш айримлар учун касбга айланганди. Масаланинг туб моҳиятига, аниқроғи жаидлар ўз олдига қўйган мақсадларни билмаган ҳолда унга салбий фикр билдириш русум бўлганди. Ф.Хўжаев бу маърифатпарварликка бошловчи ҳаракат хусусида "Бухоро инқилоби тарихига оид" рисоласида ҳаққоний фикр юритган эди.

Таъбир жоиз бўлса, унинг ҳақиқий маънавий қиёфаси шу асарида намоён бўлган. Уни ҳали иродаси букилмаган, ҳур орзуларининг амалга ошишига умиди сўнмаган бир даврда — 1926 йилда ёзади. Дастлаб рус тилида қоғозга туширилган бу китобга у тадқиқот даъвосини қилмасда, муаллифнинг теран мушоҳадаси, ижтимоий тараққиёт жараёнларини чуқур идрок этиши, айниқса, тилни мукаммал билиши кишини лол қолдиради. Давлат раҳбари ва тадқиқотчининг келажақда юз бериши мумкин бўлган жараёнларни таҳлил қилиб, башорат қила биладиган даҳо тафаккур эгаси эканлигига шу китоби гувоҳ.

"Бухоро инқилоби тарихига оид" асарида муаллиф аср бошларида миллатни уйғотувчи шабада сифатида эсан, зулм ва бедодликка қарши ҳуррият гояларини тарғиб этган илғор оқим — жаидчилик ҳаракатига холис баҳо беришга ҳаракат қилган. Тўғри, халқимиз ижтимоий тафаккури тадрижининг бу босқичи адолат мезонлари нуқтаи назаридан ҳали ҳам тўла тадқиқ қилингани йўқ. Лекин ўшанда рус ва ўзбек тилларида чоп этилган бу асар жамоатчилик томонидан катта эътибор билан кутиб олинди ва тезда тарқалиб кетди. Ўша йилларда ҳали бу воқеалар — жаидчилик халқ хотирасида яқин ўтган кунлар сифатида яхши сақланган эди, жаидларнинг вакиллари ҳам ҳаёт бўлиб, шўро мактаблари, маърифат

муассасаларида таълим ва маориф тараққиёти йўлида меҳнат қилаётган эдилар.

Ўшанда анчагина илдиз отиб улгурган тоталитар тузум югурдаклари ҳукумат раҳбари большевизмни эмас, жадидчиликни улуглаб асар ёзишига бефарқ қарай олмас эди. Тез орада "Коммунистическая мысль" журнали саҳифаларида Ўрта Осиё дорилфунунининг кафедра муdiri П.Глузко "Туркестанский" таҳаллуси билан танқидий мақола эълон қилган ҳолда ҳужумни бошлайди. Аслида юқоридан берилган буюртма асосида ёзилган бу мақола Ф.Хўжаевга нисбатан гоёвий тазйиқ ва таъқибларнинг бошланиши эди. ВКП(б) МК ва ЎзКП(б)МКнинг мажлисига чақириб, унинг асарини муҳокама қилишди, жадидчиликнинг ижтимоий моҳиятига ижобий муносабати ва умуман, жадидчиликни ижтимоий-инқилобий ҳаракат сифатидаги қарашлари хато деб баҳоланди. Кейинчалик айрим тарихчилар Ф.Хўжаевни унинг устози, йирик маърифатпарвар олим, ёзувчи, инсонпарвар шахс, Туркистонда жадидчиликнинг отаси бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудийга берган баҳосини ҳам хато сифатида таърифлайдилар. Тадқиқотчи асарида М.Беҳбудийни "сиёсий-ижтимоий фаолияти ва билимларининг кенглиги билан унга тенглашадиган киши топилмаса керак", деб таъкидлаганди. Бироқ муҳолифлар М.Беҳбудийга бошқа жадидлар қаторида "буржуа миллатчиси" деган тамгани ёпиштиришган эди.

Ф.Хўжаевнинг "миллатчилик характеридаги гоёвий хатолар" ини фош қилувчи яна бир танқид 1932 йили ўтказилган Тошкент шаҳар партия конференциясида ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси котиби Я.Бауманнинг сўзлаган нутқи бўлди. Узоқ вақт давом этган "муҳокама"дан сўнг охир-оқибатда Ф.Хўжаев шу асарини қайта ишлаб, чоп эттиришга мажбур бўлди.

Муаллиф асарида маҳаллий халқнинг ўз дунёқараши ва ўзига хос йўли борлигини таъкидлайди. У ўлка ҳаётига зўрлик билан киритилган гоё бу муҳитга тўғри келмаслигини исботлаб беради. Маълумки, коммунистлар хусусий мулкнинг ашаддий душмани эди. Жадидлар эса "пролетар" бўлмаган ва бундай "яланғоч"ликни ўзларига сингдира олмаган. Бу ҳол халқимиз табиатига ҳам ёт эди, улар умуммулкчиликнинг моҳиятини тушуниб етмагандилар. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, Файзулла Хўжаевнинг қарашлари билан большевойлар тиқиштираётган гоёлар ўт билан сув бўлган. Иккинчидан, асарда

Россиянинг чекка мустамлака ўлкаларни хом ашё база-сига айлантириш сари тугган йўли аёвсиз фош қилинади, бундай муносабат абадий қарамликда сақлаш усули эканлиги очиқ-ойдин таъкидланади.

Республика тараққиётининг биринчи даври меҳнат-кашларнинг ер-сув ислоҳотини амалга ошириш ва маданий инқилобни ривожлантириш учун фаол кураш олиб бориши билан белгиланади. Файзулла Хўжаев давлат қурилиши, иқтисодий ва маданий қурилиш масалаларига катта эътибор берарди. У ҳукумат бошлиғи сифатида, хусусан, Зарафшон воҳасида, Тожикистон АССРда ер-сув ислоҳотига тайёргарлик кўриш, уни амалга оширишга раҳбарлик қилди.

Халқ Комиссарлари Кенгаши ўзининг амалий фаолиятида қонунчилик ва қонунларни ижро этиш вазифаларини изчиллик билан қўшиб олиб борди. Файзулла Хўжаев раҳбарлигидаги ҳукумат жумҳуриятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига доир асосий масалалар ҳақидаги муҳим қарорларни қабул қилди. 1927 йил 5 июлдаги мажлисда Халқ Комиссарлари Кенгаши ва Иқтисодий кенгаш раисининг ҳуқуқлари, бурчлари тўғрисида йўл-йўриқлар қабул қилинди. Бу муҳим ҳужжат бўлиб, Ўзбекистон ҳукуматининг раиси қонунчилик ва қонунларни ижро этиш вазифаларини қўшиб олиб борганлигига бир мисолдир.

Унда кўзда тутилганидек, Ф.Хўжаев Халқ Комиссарлари Кенгаши ва Иқтисодий кенгашининг раиси ҳисобланиб, уларнинг ишига раҳбарлик қилади. Кенгашларнинг мажлисларини ўтказди. Уларда қабул қилинган декрет ҳамда қарорларни имзолайди, ҳукуматнинг фаолияти тўғрисида Советлар съезди ва Ўзбекистон Марказий Ижроия комитети олдида, Иқтисодий кенгашнинг фаолияти тўғрисида эса Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгаши олдида ҳисоб берилиши белгиланган эди. Халқ Комиссарлари Кенгаши ва Иқтисодий кенгашининг раиси зарур ҳолларда якка тартибда қарор қабул қилиш ҳуқуқига ҳам эга эди. Бу қарор кейинчалик мажлисда тасдиқланарди.

Раис Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари, идора ва муассасалар раҳбарлари, вилоят ижроия комитетлари раисларининг ҳисобот маърузаларини, шунингдек, қонунчилик ва бошқаришга доир маърузаларни қабул қиларди. У ахборот бериш ва йўл-йўриқ кўрсатиш, шунингдек, республиканинг айрим туманларида хўжаликнинг

аҳволи, унинг ривожланиши билан танишиб чиқиш мақсадида жойларга борар ёки ўз ўринбосарларини юбориб турарди.

Давлат хизматида ишлашга маҳаллий миллат вакиллари тийёрлаш ҳамда давлат ва хўжалик муассасаларида доимий ишга жалб этиш давлат, хўжалик органларини мустақкамлашда, уларни кенг меҳнаткашлар оmmasига яқинлаштиришда энг муҳим чора бўлди. Файзулла Хўжаев гоят интизомли бўлиб, турмушда ва иш жараёнида шахсан намуна кўрсатар, қўл остидаги ходимларни ҳам шунга даъват этарди. Белгиланган тартибга қаттиқ риоя қилиш, талабчанлик ҳукумат раисига хос хусусият эди. Ҳукумат қарорларининг қандай бажарилаётганлигини текширишга катта эътибор берарди. Масалан, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1926 йил 9 декабрдаги мажлисида қабул қилинган баённоманинг 18-моддаси бундай дейилади: "Халқ Комиссарларидан баъзилари Халқ Комиссарлари Кенгашининг мажлисига келмаётганлиги, шунингдек, кечикиб келаётганлиги сабабли бундан буён ана шундай кишиларнинг исм-шарифлари эълон қилинажаги уларга маълум этилсин".

1925 йил 12 августда чиқарилган буйруққа мувофиқ Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Кенгашининг биносида хизмат вақтида ишга алоқаси бўлмаган мавзуларда беҳуда гап сотиб юрганликлари учун марказий қурилиш комитетининг котиби Борисовга, қурилиш комиссиясининг ходими Скоровскка хайфсан эълон қилинди. Бундай хатти-ҳаракат такрорланган тақдирда, уларнинг вазифаларидан бўшатилажаги айтилди.

Ҳукуматнинг "Идоралар, муассасалар ва органларнинг ўз назоратини ташкил этиш тўғрисида" 1925 йил 8 октябрда қабул қилган қарори ҳам муҳимдир. Бу қарорда барча хўжалик комиссарликлари, хўжалик органлари, муассасалар, корхоналарда (мақсадга мувофиқ деб топилган тақдирда) жамоа тарзда ва якка тартибда ўз-ўзини назорат органлари тузилиши лозим дейилган эди. Ишчи-деҳқон инспекцияси халқ комиссарлиги ҳузурида назоратни амалга оширадиган барча органларнинг вакиллари иборат доимий кенгаш тузилди. Бу кенгаш яна шу органларнинг ишларини мувофиқлаштирар эди.

Ф.Хўжаев ҳукумат ишларини тўғри ташкил этишга катта аҳамият бериб, унинг мажлисларга тийёргарлик кўриш қоидаларини жиддий белгиларди. Шунингдек, ҳукумат девонининг ишини ҳар томонлама яхшилашга

ҳаракат қилиш билан бирга, кам сонли, тежамли ва ихчам қилишга ҳам эътибор берган.

1927 йил 26 февралда бундай деб ёзган эди: "Халқ Комиссарлари Кенгашининг қабулхонасида Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси ёки унинг ўринбосарлари билан гаплашиш имкониятига эга бўлиш учун кишилар неча соатлаб кутаётганини кўп марта кўришга тўғри келмоқда. Бундай аҳволга сира йўл қўйиш мумкин эмас".

1928 йил 22 октябрда пухта тайёргарлик кўриб чақирилган мажлисда "Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Кенгаши аппарати ва Халқ комиссарликлари, марказий муассаса ҳамда ташкилотлар аппаратлари ишларининг аҳволи тўғрисида"ги маъруза тингланади. Бу мажлисда Халқ Комиссарлари Кенгаши аппаратининг фаолиятини яхшилашга қаратилган қарор қабул қилинди. Унда Халқ Комиссарлари Кенгаши девони ва бошқа органларнинг фаолиятини қайта қуриш ҳамда халқ хўжалигини қайта қуриш вазифаларига мувофиқ уюштириш кўзда тутилди.

1929 йил 15 июнда республика Халқ Комиссарликлари ва хўжалик ташкилотларига ёзилган хатда Ф.Хўжаевнинг раҳбарлик фаолияти яққол намоён бўлади. Унда жумладан бундай дейилган:

"Бутун ишни Халқ Комиссарлари Кенгаши, шунингдек, тегишли халқ комиссариатларининг ҳайъатлари қабул қиладиган барча қарорларнинг ижросини сўзсиз ва пухта кузатиб туришини таъминлайдиган қилиб ташкил этиш ҳозирги давр учун жуда муҳимдир".

Сунгра хатда Ф.Хўжаев халқ комиссарликлари томонидан Халқ Комиссарлари Кенгаши муҳокамасига қўйиладиган масалалар пухта тайёрланмаганлигини, тегишли хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилмаганлигини кўрсатади. Айрим халқ комиссарликлари жавобгарликни ўз зиммасидан соқит қилмоқ учун турли масалаларни ХККга ҳавола қилар эди. Бу эса, Файзулла Хўжаевнинг хатида таъкидлаб ўтилганидек, кечириб бўлмайдиган бир ҳол бўлиб, халқ комиссарликларига бўйсунган ташкилотлар олдида уларнинг обрўсини ҳам тушириб қўяди.

Ҳукумат раиси ўз хатида ана шу нуқсонларни барта раф қилиш масаласида халқ комиссарликлари ва хўжалик ташкилотларидан қоидаларга қаттиқ риоя қилишни талаб этади. Жумладан, чорак ёки йиллик режаларда кўзда тутилмаган масалалар Халқ Комиссарлари Кенгашининг аъзолари, ишлар мудирлиги томонидан ёки Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси ва раис ўринбо-

сарлари фармойиши билан кенгашнинг муҳокамасига қўйилиши мумкин, деб белгиланди. Идоралар ўзлари мустақил ҳал эта олмайдиган ёки ҳал этишга ҳаққи бўлмаган масалаларнигина ХКК мажлисига ҳавола қилишлари мумкин эди.

Хатда халқ комиссарликлари ва айрим марказий муассасаларнинг ишини шу тарзда уюштириш керакки, уларнинг раҳбарлари ўз вазифаларини муваффақиятли бажариш билан бирга, кенг меҳнаткашлар оммаси билан алоқа боғлашга кўп вақт ажрата олсинлар, жумладан, одамларни қабул қилиш ва ҳар хил шикоятларни қараб чиқиш учун фурсат топа олсинлар, деб таъкидланади.

Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси ва унинг ўринбосарлари фуқароларни қабул қилишда яхши тартиб ўрнатишга эришади. Қабул қилиш вақтлари Ўзбекистонинг кенг меҳнаткашлар оммасига маълум қилинган. Масалан, 1929 йил 10 сентябрда Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси ҳузурида ўтказилган мажлис қарорига мувофиқ, раис Файзулла Хўжаев одамларни пайшанба куни, раис ўринбосарлари Клейнер душанба ва чоршанба куни, раис ўринбосари Болтабоев шанба куни қабул қилар эди. Бундан ташқари, кечқурунлари қабул қилиш учун масъул ходимлар навбатчиликда турарди.

1929 йил 25 июнда "Халқ Комиссарлари Кенгашининг ишчи ва деҳқонлар билан алоқасини яхшилаш шакллари белгилаш тўғрисида" махсус қарор қабул қилинади. Унда таъкидлаб ўтилганидек, хўжалик, маданий қурилишнинг энг муҳим масалалари юзасидан қабул қилинадиган қонун лойиҳаларининг ҳаммаси қўйи органларда ишчи ва деҳқонларнинг кенг иштироки билан муҳокама қилмоқ учун жойларга юборилиши керак эди.

Ҳукумат бошлигининг республика туманларига тез-тез бориб туриши омма билан алоқани мустаҳкамлашда жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Унинг меҳнаткашлар билан учрашувлари, одамларни самимий қабул қилиши алоҳида эътиборга сазовордир. У ҳар қандай сансалорлик ва тўрачиликка шафқатсиз курашди. Ф.Хўжаевнинг меҳнаткашларни қабул қилишни яхши уюштириш тўғрисида ишлар мудирига алоҳида кўрсатма берганлигини уқтириб ўтиш керак.

Ф.Хўжаев раислигида ўтган мажлисда қабул қилинган махсус қарорлар бу масаланинг ўта муҳим бўлганлигини кўрсатади. Унда, жумладан, бундай дейилади: "Халқ

Комиссарлари Кенгашининг ишчи ва қишлоқ туманларида мажлисларини ўтказиш, шунингдек, бу туманларда ҳукуматнинг фаолияти тўғрисида ҳисобот маърузаларини уюштириш Халқ Комиссарлари Кенгашининг иш амалиётида жорий қилинсин.

Халқ комиссарларининг жойларда ишчи ва қишлоқ туманларида мажлисларини ўтказиш ва Халқ Комиссарлари Кенгашининг маърузаларини тинглаш юзасидаги тайёргарлик комиссиясининг раиси тақдим этган режа тасдиқлансин”.

Республика ҳукумати мажлисларининг жойларда чақирилиши жуда катта аҳамиятга эга эди. Уларда янги жамият бунёдкорларининг ўзлари иштирок қилар эди. Халқ Комиссарлари Кенгашининг сайёр мажлислари меҳнаткашлар оммаси ўртасида олий ҳокимият органларининг обрўсини оширишга ёрдам берди. 1929 йил 11 июнда Самарқанд темир йўл тугуни ишчилари билан мажлис ўтказилиб, унда 1927—1928 йилларда Ўрта Осиё темир йўли фаолияти тўғрисида ҳисобот маърузаси тингланди.

Ф.Хўжаевнинг ишчанлигини Ўзбекистонда юз бераётган ҳар бир воқеликда аниқ ҳис қилиш мумкин бўлган. У қаерда бўлмасин, ким билан учрашмасин, ўзининг талабчан, ҳозиржавоб эканлигини кўрсатарди. Унинг илм доираси, орттирган тажрибаси, одамийлиги ҳар қандай шахсга ўз таъсирини ўтказишга имкон берган. У, айниқса, араб алифбосидан лотин ёзувига ўтилишида ўз фикрларини баён этган. Бундан ташқари, лотин ёзуvidан кирилл алифбосига ўтиш давридаги чалкашликлар 35 ёшли ҳукумат бошлигини бот-бот ўйлантирган.

Пойтахтнинг Тошкентга кўчирилишида ҳукумат комиссияси раис сифатида фаолият кўрсатган. Бу мисли кўрилмаган ҳажмдаги юмушни бажариш осон эмасди. Аммо Ф.Хўжаев бошлиқ ҳукумат бу тошшириқни ҳам ўринлади. Албатта, бу ишда хато ва камчиликларга йўл қўйилиши табиий эди. Уларни бўлар-бўлмасга хаспўшлаш эса мутлақо ортиқча. Ф.Хўжаевнинг Тошкентга келиши катта тантана бўлган. Уни яхши билган, сермазмун нутқларини бир неча бор эшитган шаҳар аҳолиси темир йўл вокзали майдонига чиқиб олқишлаган.

1934 йилда немис ишчи-деҳқон делегацияси Ўзбекистонга ташриф буюришди. Германиялик меҳмонлар Тошкентда қурилайётган тўқимачилик комбинатида, Бўзсув электростанциясида, шаҳар олий ўқув юртларида бўла-

дилар. Германиялик меҳмонлар қадимий Бухорои шарифни, у ердаги мадрасалар, мақбаралар, осори-атиқалар, Бухоро амирлиги аркини ва бошқа диққатга молик жойларни зиёрат қилишади. Шаҳар аҳолиси — ишчи-деҳқон, ҳунармандлар, мактаб ўқувчилари билан учрашадилар. Германиядан биринчи мартаба ўзбеклар юртига ташриф буюрган немис делегациясини Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси Файзулла Хўжаев қабул қилади ва делегация аъзолари билан самимий суҳбат ўтказади. Бир вақтлар ўзи икки бор ташриф буюрган юртдаги ўзгаришлар хусусида суриштиради. Германиянинг кўп соҳалар бўйича олдинда эканлигини эътироф этади. Немислардан кўп нарса ўрганиш мумкинлигини таъкидлайди. Германия ва Ўзбекистон ўртасида иқтисодий алоқалар йўлга қўйилишини орзу қилади. Икки ўртада борди-келдини амалга оширишни ўз зиммасига олади.

Қардош немис ишчи-деҳқон делегациясининг таклифига кўра ўзбекистонлик ишчи-деҳқон ва ҳунармандлар делегацияси 1934 йилда Германия диёрида бўлишлари керак эди. Бироқ қизил империянинг тоталитар сиёсати Ўзбекистонга хориж билан тўғридан-тўғри алоқа қилишга йўл бермаган.

Хотира — тарих ва бугунги кун ўртасидаги кўзга кўринмас сирли кўприк. Зеро, у одам боласининг энг нодир ва муқаддас бойлигидир. Тошкент вилояти Қибрай туманида истиқомат қиладиган нафақахўр, иқтисод фанлари номзоди, республикада хизмат кўрсатган агроном Жўра Хоназаров Файзулла Хўжаев билан дийдорлашган, мулоқотда бўлган инсон.

"Мен Файзулла Хўжаевни 30-йилларнинг бошидан биламан, — деб эслайди ўша давр воқеаларини Ж.Хоназаров. — У кишининг Тошкент вилоятига қарашли "Бўзьялангоч" мавзесида дала-ҳовлиси бўларди. Биз ўша ерда қўшни турардик. У пайтда раҳбарлар ҳам кундузи, ҳам кечаси ишлашарди, якшанба кунлари дам олишарди холос. Ана шундай пайтда Файзулла Хўжаев боғига бир келиб қоларди. Ўша боғ ёнида катта майдонча бор эди. Биз ўша ерда футбол, ошиқ ўйнардик. Агар у киши келаётган бўлса, дарров қочиб кетардик. Бир кунни дастёрларидан бири келиб бизни базўр кўндириб, у кишининг ёнига олиб борди. Жўда юмшоқ гаплашадиган одам экан. Ҳаммамизга "Буни Бухорода обаки дейишади" деб қанақадир жуда мазали ширинлик тарқатди. Шу-шу у киши

келди дегунча, узимиз, ёнларига чақирмасалар ҳам, борадиган бўлиб қолдик. Эсимда бор, баъзида "опаларингга, сингилларингга берларинг", деб сақич ҳам бериб қуярди.

У киши урта бўйли бўлиб, ҳақиқий бухороча шевада гапирарди. Ёқимтой, чиройли одам эди раҳматлик. У кишига бўлган ҳавасим туфайли, эҳтимол, мен ҳам ҳаётда уз ўрнимни топиб олгандирман.

Ўша вақтда колхозлар тузилаётганда, ширкатлар ҳам буларди. Колхоз раиси Абдукарим ака, ширкат раиси Нуриддинхўжа ака деган одамлар эди. Файзулла Хўжаев купинча мендан ўша кишиларни чақиртириб, икки соат, уч соатлаб гаплашиб утирарди.

Қишлоғимизда узум ниҳоятда кўп эди. Сотилмай чириб кетарди. Чарчагунча шинни қилишарди. Узум барибир тугамасди. Ўша йили бирдан узум пишган маҳалда Москвадан қишлоғимизга 200 га яқин ўрис қизлар кеб қолишди. Улар ўттиз-ўттиз нафарга бўлиниб узумни саралаб қутиларга жойлайди. Улар араваларга ортилади, аравалардан эса қутилар вагонларга юкланарди. Узумнинг бозори чаққон бўлиб кетди. Деҳқонлар хурсанд. Куп утмай қишлоғимизда кичкина мактаб пайдо бўлди, битта ўрис бойнинг ҳовлисида болалар ўқий бошлашди. Ўшанда консерва завод десам лоф бўлади, лекин шунга ухшаган цех пайдо бўлди қишлоғимизда. Одамлар мева обкелиб топширади, цехда сиқиб сувини чиқаришади, қуритишади. Бу ҳам халққа катта ёрдам бўлди. Буларнинг ҳаммаси Файзулла Хўжаевнинг хизмати эди. Кейин у кишининг таклифи билан қишлоғимиздан уч йигит ҳарбий мактабда ўқиб келди.

Шундай қилиб десангиз узим ҳам бориб-бориб ёшлар ташкилоти ходими бўлиб қолдим. 1916 йилда, яъни отамни мардикорликка олиш тўғрисида чақирув қоғози келган кунда тугилган эканман. Мен тугилганда уйимизда хурсандчилик ҳам бўлмаган. Ҳамма ташвишда. Отамни қийқиратиб Сибирга обкетишаётган бўлган-да! Менга исм қўйиш ҳам бировнинг эсига келмаган. Шунда Собира опа деган қариндошимиз кучада болаларнинг "қий-чув" қилиб юришганини куриб "шуларга жура боши бўлсин", деб отимни Жура қўйган экан. Ўша пайтда шунчаки одат бор эди. Ким 1917 йилда тугилган бўлса инқилоб фарзанди дейишарди. Мениям бир куни чақириб олиб, "Сен 1916 йилда тугилган экансан, ке, сенам

1917 йилда туғилган "инқилоб фарзанди" бўлиб қуя қол дейишди. Мен ҳам дарров "хўп" дебман. Шу муносабат билан мени Москвага "совга" беришга чақиртиришди. Борай десам, поездга ҳам, самолётга ҳам билет йўқ. Ўзбекистон ёшларининг саркотиби, қўқонлик Исроил Ортиқов деган яхши йигит эди. Ўша одам "Файзулла Хўжаев Москвага кетяпти, махсус вағони бор. Ўша киши билан бирга кетасан!", деб қолди. Хуллас, ушанда Москвагача поездда ўн кунлар бирга кетдик. У кишида тиним йўқ эди. Кечаси билан ишлайди, ёзади, ўқийди. Нималарнидир айтиб котибасига машинкада ёздиради. Ўзлари ҳамиша ҳарбий кийимда юрарди. Хуллас, йўлда икки марта ёнларига чақириб: "Сен комсомол экансан. Қани, менга ёшларнинг аҳволи тўғрисида гапириб берчи! Қанақа муаммолар бор?", деб сўраб қолди. Шунда мен иккита масалани, яъни ёш болаларнинг етим қолаётганини, қишлоғимиздан 37 деҳқон қулоқ қилинганини ҳамда бир қатор бошқа муаммоларни хафа бўлиб айтдим. Бу кимларнинг айби билан бўлаётганини аниқ айтиб бердим. У киши диққат билан эшитиб туриб тутақиб кетди. Шу ишлардан хафаман десам, бу Файзулла Хўжаевга қаттиқ таъсир қилди. "Сен теша тегмаган, ўйланмаган масалаларни эсимга солдинг. Раҳмат, ўғлим", деб елкамга уриб қўйдилар.

Қисқаси, мен Москвадан мукофотлар олиб, хурсанд бўлиб қайтиб келдим. Кўп ўтмай қишлоғимизга республикага танилган фаоллар келиб ҳалиги масала бўйича шуғуллана бошлашди. Сездимки, Файзулла Хўжаев ушандаги гапларимга бефарқ қарамаган экан".

Ф.Хўжаев ўзига хос мураккаб шахс эди. У ҳар бир ҳолатни ўз идроки билан қабул қилар ва фақат ўзигина уни ҳал этарди. Уни кўп нарсаларда муросасиз бўлган дейишади. Гоҳида унинг ўз фаолиятига ортиқча масъулият билан ёндошиши панд берган бўлса ажаб эмас. Ф.Хўжаев ҳаммани ҳам ўзи каби тезкор бўлишга, ўз зиммасидаги вазифаларни доимо ҳалол ва пок бажаришга даъват этган. Аммо ҳар гал ҳам унинг бегараз ниятлари ижобат бўлмаган. Аксинча, унинг бошига маломат тошлари бўлиб ёғилган.

Хизматдаги ички низолар, игво ва тўхматлар, асосиз айблар, ҳадеб ўтмишини пешлаш, амир давридаги фаолиятини тафтиш этиш Ф.Хўжаевни кўп марта боши берк кучага олиб кирган. Ҳатто ана шу машаққатлар қарши-

сида чорасиз қолиб, ишдан озод қилишларини сўраб ариза ҳам ёзган. Узоқ даволаниши лозимлиги, асаблари ишдан чиққанлигини баён этган. Афсуски, унинг илтимослари инobatга олинмаган.

Укаси Ибодулланинг 1935 йил 7 ноябрь куни унинг уйида ўзини ўзи отиб қўйишини душманлари ўзларича талқин қилишади. Аслида Ибодуллани анча вақтдан буён таъқиб этишарди. Унинг хатти-ҳаракатини мунтазам кузатиб туришарди. Ибодулла маиший бузуқлиги учун партия сафидан ўчирилган бўлиб, бунда акамнинг қўли бор, деб гумон қилиб юрарди. Аммо кейинги пайтда Ф.Хўжаева нисбатан очиқ ҳужумлар бўлаётганини англаб, бу ишга айримлар бош-қош, деган фикрга боради ва ширакайф бир даврада уларни ўлдираман, дея ўзича дағдага қилади.

Бу ноўрин айтилган сўз уни давлат сиёсий бошқармаси терговчилари қўлига тутиб беради. Улар И.Хўжаевни устма-уст сўроқ қилиб, асл мақсадлари Ф.Хўжаевни илинтириш эди. Ибодуллани тунда ҳибсга олишиб, тонггача турли сўроқ усулларини қўллашиб тергашади. Терговчилар ундан акасига қарши кўрсатма беришни талаб қилишарди. Октябрь байрами муносабати билан унга жавоб беришиб, кейинроқ яна сўроқни давом эттиришларини англантишади. Ибодулла акасининг уйига келиб, у НКВД бошлиғи билан чиқиб кетганини биладию, демак уни ҳам қамоққа олишибди-да, деган ўйга бориб ўзини отиб қўяди. Ф.Хўжаев укасининг дафн маросимини уюштириб, унинг қабрига ёдгорлик тоши қўяди ва фожиа юз берган ҳовлини ташлаб кетади. Бу ҳам ганимлар учун айни муддао эди. Улар борган сари ҳукумат бошлигининг буйнига ташланган сиртмоқни қаттиқроқ торта бошлашганди. Аслида, Ф.Хўжаевнинг шахси хусусида анчадан буён Русия Ички ишлар комиссарлигининг хуфий хизмати иш олиб бораётганидан кўпчилик беҳабар эди. Сиёсий маҳкама бўхтон йиғиш билан банд бўлган. Албатта, юқори мартабали раҳбарга нисбатан жиной иш қўзғаш масаласи Сталин ва унинг малайлари эътиборидан четда қолмаган. Улар ҳозирча, кун сайин Ўзбекистондаги авжига чиқаётган ўзаро низоларга томошабин бўлиб туришган. Айниқса, жумҳуриятда икки буюк шахс ҳисобланган Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевни бир-бирларига гиж-гижлаш билан муродлари ҳосил бўлишига кўз тикишган. Тез орада уларнинг "орзулари" рўёбга чиқди.

ТАҚДИРИГА ТАН БЕРСИНМИ ?

...Ҳар доим гавжум бўладиган Тошкент темир йул вокзали бугун негадир бефайз эди. Йўловчилар ҳам унчалик кўп эмасди. Файзулла Хўжаев буни кутиш хонасига кирган заҳотиёқ ҳис қилди. Бундан олдинги сафарларида ҳукумат раҳбарини кузатиш учун кўплаб масъул ходимлар чиқишарди. Бу гал атрофда ҳеч ким кўринмасди. Оғир уй-хаёллар оғушида у зинапоядан хотини ва қизи ҳамда шахсий котибаси билан оқсоқланиб юқорига кўтарилди. Қўлидаги юкни ўриндиқ устига қўяр экан, беҳол вагон ойнасидан ташқарига нигоҳ ташлади. Кузатувчилар орасида унга яқин чеҳралар учрамади. Ким ҳам ишдан олинган шахс билан хайр-хўш қилишга чиқарди? Боз устига ҳар қадами эътиборда эканлигини Эшон ака (замондошлари Ф.Хўжаевга шундай мурожаат қилишган) аллақачон пайқаганди. Олдинлари ҳам шундай бўлгани учун унчалик эътибор бермасликка ҳаракат қиларди. Аммо бу гал гайритабиий кузатиш бўлаётганини англаб, бироз кўнгли озор тортди. Наҳотки, унга ишонмай қўйишган бўлишса? Нега, гап-сўзсиз душманлар сафига қўшиб қўйишди? Бунга ҳеч ақли бовар қилмайди.

Файзулла Хўжаев Тошкент—Москва поездининг оҳиста ўрнидан қўзгалганини ҳам сезмай қолди. Ҳукумат аъзоларига мўлжалланган юмшоқ вагонда ҳам негадир йўловчи кам. Ҳозир марказга кам одам қатнайдиган бўлиб қолган. Илгари мамлакат пойтахтига боришнинг ўзгача гашти бор эди. Хурсандчилик, дилхушлик дўстларни тарк этмасди. Вагоннинг бир неча бўлмасини банд этган йўловчилар поезд ўрнидан қўзғалиши биланоқ эшикларини маҳкам ёпиб олишди. У гарбга шошиб интилаётган поездда бамисоли ёлғиз қолди. Хотини Маликанинг иссиқ чойга таклифи ҳам ёқиб тушмади. Тушкун кайфият уни ўз домига олганди.

— Келинг, бир оз дам олинг,— дея рафиқаси унга мъаюс боқди.— Мана кўрасиз, ҳаммаси яхши бўлиб кетади, сизга қасд қилганларга ҳам яратганинг атагани бордир, ахир! Яна юрак хуружингиз тутиб қолса, нима қиламиз?

— Мен билан ишларинг бўлмасин,— Ф.Хўжаев хотинининг сўзини бўлди.— Бу қандайдир англашилмовчилик. Съездгача ҳеч қандай гап-сўз йўқ эди. Ҳа, ҳа, бу айрим галамисларнинг иши. Фитна уюштиришган. Наҳотки, ниятлари мени йўқ қилиш бўлса?!

— Қўйинг, кўп азият чекманг, мана, Москвага бора-
япмиз, ҳаммасини ўртоқ Сталинга ўзингиз тушунтира-
сиз. Ана кўрасиз, у сизни қўллаб-қувватлайди. Бунга
ишончим комил...

— Кошки эди, кошки эди,— Ф.Хўжаев оғир тин олиб,
кенг пешонасига кафтини қўйди. Бир оздан сўнг оқ ора-
лай бошлаган қуюқ сочларини икки қўллаб силаб, таш-
қарига мунгли нигоҳ ташлади. Поезд Тошкентни ортда
қолдириб борарди. У зим-зиё тун қаърига боқиб тўймас-
ди. Элас-элас кўринаётган чироқлар уни ўзига тортарди.
Шу дамда туғилган юрти билан видолашаётганини асло
хаёлига келтирмаган, албатта. Бу галги сафари борса
келмаслигини мутлақо билмасди. Унга қадрдон дўстла-
ри даврасида бўлиш насиб этмаслигидан беҳабар. Ортга
йўл аллақачон узилганидан хабари йўқ. Ф.Хўжаев тун
қаърига термулар экан, бундан бир неча кун олдин ўз
ишини тугатган ва тақдирини чил-парчин қилган VII
съезд якунларига хаёлан бот-бот қайтарди...

1937 йил 10 июнь куни очилган Ўзбекистон Компар-
тиясининг навбатдаги съезди оғир вазиятда утди. Ундан
сал олдинроқ бўлиб ўтган Марказий Қўмита пленумида
ёт душманлар сафи кўпайиб қолгани хусусида гап бор-
ди. Съезд эса бу борада йиғилиб қолган масалаларни муҳо-
кама қилиб Ўзбекистон коммунистлари олдида турган
вазифаларни белгилаб олиши зарур эди.

Съезд ҳайъатидан Акмал Икромов, Файзулла Хўжа-
ев, Йўлдош Охунбобоев ва бошқа жумҳурият раҳбарла-
ри ўрин олишганди. Кун тартибига кўра Марказий
Қўмита саркотиби А.Икромов ҳисобот маърузаси қилди.
Унинг сўзлари анчайин кескин бўлиб, делегатларни
ҳушёр торттирди. Шундай бўлиши ҳам керак! Партия ўз
аъзоларини доимо тўғри йўлга бошқариб туриши, улар-
нинг хато ва камчиликларини юзига айтиши лозим. Ҳеч
ким унинг ишончини суиистеъмол қилишга ҳаққи йўқ.
Ф.Хўжаев бир неча бор съезд мажлисига раислик қилди.
Ўзи ҳам сўз олиб, билдирилган масалалар бўйича фик-
рини баён этди. Бир ҳафта давом этган анжуманда кўп
масалалар муҳокама этилди. Очиқ-ойдин фикр билдирил-
ди. Сўзга чиққанлар партия ва Сталин шаънига баланд-
парвоз сўзлар изҳор қилишиб, улуг доҳий кўрсатган
йўлдан оғишмай боришга ваъда беришди.

Ҳамма гавго съезд якунланган 17 июнда чиқди. Шу
куни ташкилий масалалар кўриб чиқирилиши лозим эди.
Негадир Марказий Қўмита таркибига киритилганлар

рўйхатидан Ф.Хўжаевнинг исми шарифи тушириб қолдирилганди. Олдин кўпчилик буни қандайдир англашмовчилик, деб тушунди. Аммо масала жиддий эканлиги тез орада маълум бўлиб қолди. Республикада иккинчи раҳбар ҳисобланган Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгаши раисининг номзоди тавсия этилмагани фавқулодда ҳол эди. Ваҳоланки, ҳали Ф.Хўжаев эгаллаб турган вазифасидан озод қилинмаганди. Шу ҳолатда МҚ таркибидан бўлмаслик ақлга тўғри келмайдиган вазият эканлигини съезд иштирокчилари сезиб туришарди.

Хуфиёна ўйиннинг миси сал кейинроқ чиқди. МҚ аъзолигига номзодлар бўйича таклифлар билдирилган пайтда айрим делегатлар сўз олиб, дафъатан "Файзулла Хўжаевнинг айблари хусусида" батафсил фикр билдиргани томдан тараша тушгандек бўлди. Ростки, ҳеч ким буни кутмаганди. Масаланинг бунчалик чалкаш тус олиши мумкин эмас! Бу борада айрим сўз олиб чиққанлар Ф.Хўжаев бошлиқ ҳукуматни қаттиқ ва аёвсиз танқид қилиш йўлини танлашди. Айниқса, ҳукумат бошлигининг келиб чиқиши, шахси хусусида асоссиз фикрлар билдирилди. Шунингдек, республикада саноатни ривожлантириш борасида йўл қўйилган хатолар, қишлоқни жамоалаштириш соҳасидаги камчиликлар, араб алифбосини бекор қилиш борасидаги шовмашошарлик, кадрлар танлашнинг номуносиблиги, партия ва Сталин йўлидан адашган айрим шахсларнинг юқори вазифаларни ноҳақ эгаллаб туриши Ф.Хўжаевга бориб тақалди. Қўйилган айблар жиддий ва уларни дафъатан рад этиш мушкул эди.

Ҳукумат раҳбари ўз одатига кўра, ҳар бир билдирилган фикрни диққат билан тинглади ва баҳоли қудрат жавоб беришга ҳаракат қилди. Аммо бот-бот унинг сўзлари муаллақ қолаётганини англаб етарди. Борган сари қўллаб-қувватловчилар сони камайиб бораётганидан чўчирди. Наҳотки, тақдирини усиз аллақачон ҳал қилиб қўйишган бўлишса? Нега, бу ҳақда олдинроқ огоҳ қилишмади? Зотан, бу ҳолат ўз-ўзидан юзага келмаганига кўпроқ амин бўла бошлади. Хуфиёна ҳаракат анча ўйлаб ва пухта режа билан амалга оширилган кўринади. Уни кимдир ўта мулоҳаза билан бошқариб бораётти, шекилли, ташланган сиртмоқдан чиқиб кетишнинг ҳеч иложи йўқ.

Бундай инсофсизлик ўзини халқ ва партия ишига бағишлаган инсон учун оғир кўргилик эди. Юзага кел-

ган вазиятни у шунчаки қабул қилишга қодир эмасди. У юқори лавозимдаги кунлари саноқли эканлигини ҳам сезиб турарди. Бир неча кун ичида бўлиб ўтган нохуш воқеаларни ўзига оғир олган Ф.Хўжаевнинг юрак хуружи тутиб қолди. Шу ҳолатда уч кун ётиб қолди. Бироз ўзига келгач, аниқроғи 21 июнда ишга чиқишга мажбур бўлди. Бу унинг ҳаётида сўнгги бор хизмат курсисига ўтириши эди. Столи устидаги жорий ишлар ҳақида Халқ Комиссарлари Кенгашининг 870-қарорига имзо чекади. Бу унинг расмий ҳужжатларга охириги бор қўл қўйиши бўлди.

Бир вақтлар шахсан А.Икромовнинг ўзи унинг ҳукумат раҳбари бўлишини ёқлаб чиққанди. 1925 йил 17 февралда Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитасининг биринчи сессиясида Ф.Хўжаевга муносабат қўйидагича бўлганди:

— Ўртоқлар, биз худди Ижроия Қўмита раисини сайлаганимиз каби республика Халқ Комиссарлари Кенгашининг раисини ҳам сайлашимиз керак. Бизнинг Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси, энг аввало, кенг халқ оммасининг тўла-тўкис ишончига сазовор киши бўлиши, яна у ишчан, лаёқатли киши бўлиши, бизнинг республикамиз олдида турган қийин вазифаларни ҳал қила олишга қодир бўлиши керак. Бу икки хислатга эга бўлган ва большевиклар фракцияси томонидан ана шу лавозимга кўриляётган ягона номзод ўртоқ Файзулла Хўжаевдир.

Орадан бор-йўғи 12 йил ўтгач, нега Эшон аканинг хизматларини йўққа чиқаришга уринишмоқда? Бу кимга керак бўлиб қолди? Ахир ишда хато бўлса, очиқ-ойдин айтишсин, камчиликни ҳукумат раҳбари йўқотишга қодир. У ҳақиқий танқид учун ҳеч кимдан хафа бўлмайди. Аммо орқадан хуфиёна ҳамла қилиш, бировнинг қўли билан уни бадном этиш инсофдан эмас-ку! Наҳотки, буни тушинишмаса?!

Съезддан сўнг у Акмал Икромов билан холи учрашди. Жумҳуриятнинг икки раҳбари очиқликда охириги марта яккама-якка юзлашдилар. Ўшанда улар юз берган ҳолат юзасидан батафсил фикр юритишди. Саркотиб Ф.Хўжаевнинг аҳволини бир оз тушуниб, унга далда беришга ҳаракат қилади.

Демак, ҳаммаса аниқ-равшан! Энди Тошкентда унинг қиладиган иши қолмади ҳисоб. Гўё ҳамма уни тинглаш

ҳуқуқидан маҳрум бўлгандек! Илгари раис билан қуюқ кўришадиган, буйруқ ва кўрсатмаларини икки қилмай бажарадиган масъул ходимлар унга кўринмасликка ҳаракат қилишарди. Бу ҳам етмагандек орадан кўп ўтмай Ф.Хўжаев расмий равишда эгаллаб турган вазифасидан озод қилиниб, унинг ўрнига Султон Сегизбоев сайланди. Тақдир тақозосини қарангки, у ҳам узоқ вақт ҳукуматни бошқара олмади. "Халқ душмани" сифатида ноҳақ қамоққа олиниб, "учлик" ҳукми билан отилди.

* * *

Ф.Хўжаев ҳар гал Москвага келганда Сталин билан учрашишни канда қилмасди. "Халқлар отаси"нинг мазмунли суҳбатини тинглашга, унинг оламшумул кўрсатмаларини бекаму кўст бажаришга одатланганди. Ахир Сталинни у салкам 20 йилдан бери яхши билар, кўп масалаларда фикрлашиш насиб этганди. Нафақат Кремль хўжайини, балки унинг атрофидагилар ҳам Ф.Хўжаевни бағоят ҳурмат қилишарди. Қолаверса, у миллий жумҳурият раҳбарлари орасида энг обрўлиси ҳисобланарди. СССР ҳукуматининг халқ хўжалиги ва маданий қурилиш соҳасига раҳбарлик қилишдаги ижобий тажрибаларини иттифоққа ёйиш мақсадида тез-тез Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг ҳисоботи тингланиб турилар ва "Файзулла Хўжаевдан ўрнак олингиз!" мазмунидаги қарорларнинг қабул қилиниши ҳам бежиз эмасди.

Боз устига, Ўзбекистон ҳукумати раҳбарининг Сталин билан оилавий яқинлиги кўпчилик учун янгилик бўлмаса керак. Тан олиш керакки, бундай мулозамаат жуда озчиликка насиб этарди. Ўзбекистондан яна бир шахс — Акмал Икромов ҳам Сталин билан яқин эди. Ф.Хўжаев мамлакат пойтахтига доимо хотини ва қизи Вилоят билан бирга борарди ва албатта, Бош котибнинг Кунцеводаги дала ҳовлисига таклиф қилинарди. Суҳбат мавзуи ҳар хил бўлиши аҳтимолдан холи эмас. Ф.Хўжаев баобрў суҳбатдошининг ҳар қандай қитмир саволига жавоб беришга тайёр. Бироз тамадди қилишгач, дала ҳовлининг сўлим хиёбонлари бўйлаб суҳбат қуришни ёқтиришарди. Бир учрашувда, аниқроғи, партия сафини тозалаш, бошқача айтганда, яна бир қирғин муносабати билан ўтказилган йиғилишдан сўнг Сталин қўққисдан:

— Уртоқ Хўжаев, биламиз, миллионер одамнинг фарзанди бўла туриб, партиядо катта обрўга эгасиз ва юқо-

ри мартабага эришгансиз. Хўш, қани айтингчи, сиз ўзингиз инқилобга нима каромат кўрсатдингиз?— деб сўраганди.

— Нима каромат кўрсатганимни билмадим, — деб босиқлик билан жавоб берганди ўшанда Ф.Хўжаев, — аммо нима берганимни очиқ айта оламан. Инқилобга мен отамдан қолган миллионларни ва бутун ўзлимни бахшида этдим. Миллионларнинг сариқ чақасини ҳам ўзимга раво кўрмадим, партия гоёларининг амалга ошиши учун ўзимни асло аямадим.

— Жуда яхши, ўртоқ Хўжаев, қани ҳар бир коммунист сиздек бўлса, биз сизнинг партия ва совет ҳукумати олдидаги катта хизматларингизни унутмаймиз, — дея Сталин ўчиб қолган тамакисини тутатмоқчи бўлиб, калласини сал қия қилсада, ўтқир нигоҳини суҳбатдошидан узмасди. Унинг шоп мўйлови ва қирра бурнининг усти, ўсиқ қоши остидаги айёр кўзлари Файзуллага боқиб турарди. Шу дамда асли насл-насаби паст, ҳақиқий отаси номаълум бўлган ва охир-оқибатда ўзини бир фақир этикдўзнинг фарзанди қилиб кўрсатган Сталиннинг кўнглида хуфиёна фикрлар бўҳрони юз берарди. У қаршисидаги одамга ҳасад билан боқарди. Ўзининг машғум ўйларини фош этиб қўйишдан чучиб, нигоҳини сал нарироқда Светлана билан ўйнаётган суҳбатдошининг қизига бурди ва яна табиий бўлмаган оҳангда сўз қотди:

— Қаранг, ўртоқ Хўжаев, болалар қандай бахтиёр...

— Ҳа, тўғри айтасиз, ўртоқ Сталин, уларга ҳавас қилса арзийди. Улар сизнинг доно раҳбарлигингизда камол топишмоқда.

...Собиқ ҳукумат бошлигини Москвада совуқ кутиб олишди. Айниқса, миллий жумҳурият раҳбарларига ишонч йўқолгани ҳар қадамда ўзини намоён этиб турарди. Уларнинг ҳар бирига "халқ душмани" сифатида қаралиши кўпчиликнинг бошига етганди. Шу боис Ф.Хўжаевга ортиқча марҳамат кўрсатишмади. Илгариги иззатикромдан дарак йўқ. Хайрият, сал инсофга келишди шекилли, жумҳурият раҳбарлари учун мўлжалланган "Националь" меҳмонхонасидан жой беришди. Шунга ҳам шукур! Бўлмаса оиласи билан ётоқ излаган бўлармиди. Уни Москвада хуш кўрадиганлар ҳам топиларди. Таниқли рус ёзувчиси Галина Серебрякова билан анча йилдан бери қадрдон. Уни Ф.Хўжаев бот-бот Ўзбекистонга таклиф қилган. Адиба 1922 йили Самарқанд, Бухоро, Фаргона водийсида бўлиб, "Бошқалар ва ўзим ҳақимда" де-

ган эсдаликларни ёзганди. Ф.Хўжаев ёзувчининг Москвадаги уйида таниқли шоир Борис Пастернакка шундай деганди: "Мен Россияда ўқидим. Отам ул бир яшар пайтимда Бухородан олиб келганди. У савдогар эди, шунинг учун ҳам катта савдогар бўлиб етишишимни орзу қиларди. Мен отамнинг умидларини оқламадим, ун етти ёшимдаёқ бошқа йўлни танладим".

Худди ана шу йўл Ф.Хўжаевни муте қилиб, Москвага етаклаб келганди. У меҳмонхонага жойлашган заҳотиёқ юқорига телефон қилди ва симнинг у томонидан Кремль навбатчисининг жавобини эшитгач:

— Мен Файзулла Хўжаев бўламан, уртоқ Сталиннинг қабулхонасини уласангиз,— дея дадил гапирди худди олдинги вақтдагидек. Навбатчи ким биландир маслаҳатлашди шекилли, орадан бироз вақт ўтгач, овоз берди:

— Кутинг, сизга хабар беришади.

Тамом-вассалом! Ф.Хўжаев бўшашиб, телефон гўшагини ўрнига оҳиста қўйди-ю, унга узоқ вақт термулиб қолди. Шу чоғ телефон жиринглаб, "Кечиринг, ўртоқ Хўжаев, тушунмабмиз, Сизни Сталин ҳозир қабул қилади", дейишларини жуда-жуда истарди. Ваз устига бунга ишончи комил эди. Чунки олдинлари Сталиннинг ўзи уни қидириб топарди. Етук билимли, ўз ишининг устаси бўлган Ўзбекистон ҳукумати раиси билан суҳбатлашишнинг нақадар муҳимлиги доҳийга яхши маълум эди. Афсуски, у пайтдаги сувлар аллақачон оқиб кетганди.

— Балки, ўзингиз олдига борарсиз,— дея хотини содалик билан гап ташлади.

— Кремлда тартиб бошқача!

— Катгаларнинг иши кўп бўлади, агар уларни йўқлаб борсангиз, қабул қилишар.— Рафиқасининг беозор оҳангда баён этган илтижоси негадир эриш туюлди. Унга нима деб жавоб беришга тайёр эмасди, шу боис индамай қўя қолди. Бундан унинг ўзи ҳам хижолат тортди. Ҳеч қачон хотинининг фикрига эътиборсиз бўлмаганди. Бу сафар бўлса...

Ўй-хаёллар гирдобиди телефонга михланиб қолганди. Кўнгил ёзиш учун ҳам ҳеч қаёққа чиқолмасди. Шикаста оёгини базўр ташлаб, у хонадан бу хонага ўтди. Гоҳида чор девор ичида ўзини қўйгани жой тополмасди. Юрагига қил сизмай кетарди. Кейинги кунларда агар Сталин қабул қилса, унга нималар ҳақида сўзлаб беришни баён этиш кўйига тушди. 20 йиллик фаолиятидаги энг муҳим воқеаларни қоғозда баён этишга ҳаракат қиларди. Аф-

суски, ўйларининг поёнига ета олмасди. Инсоннинг кўнгли тубсиз фикрлар билан чалғиса, ундан қутулиш осон кечмас экан. Ўйлаган сари мудҳиш кўргилик уни ўз домига олаётганини сезмай қоларди.

Тунлар ҳам уқубатли ўтарди. Вақт алламаҳал бўлганда эшикнинг қаттиқ тақиллашидан ҳамма барабар уйғониб кетарди. Нималар бўлаётганини билишмоқчи бўлишиб, бутун вужудлари қулоққа айланарди. Қўшни хонанинг эшиги очилгач, кимлардар гурс-гурс киришар ва орадан биров вақт ўтгач, бирдан қий-чув бошланарди. Демак, яна бир бахти қорани қамоққа олишга келишган кўринади, дея ўзларича хулоса чиқаришарди. Наҳотки, навбат уларга етаётган бўлса?! Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас!

Азобли кутиш онлари бир ҳафта чўзилди. Шу вақт ичида телефон жирингламади. Гоҳида Ф.Хўжаевнинг сабр-тоқати тугаб, яна нажот қалъасига сим қоқмоқчи бўлардию шаштидан тезда қайтарди. Чунки ўзбошимчалиги симнинг у ёғида турганларга хуш келмас ва бир гапнинг икки бўлишини ҳам ёқтиришмасди. Демак, кутиш ва яна кутиш керак! Шундай бўлса-да, Ф.Хўжаев қоидани бузиб, бир бор доҳий қабулига киришни илтимос қилди. Жавоб эса ижобий бўлмади. Шундай беҳаловат оқшомлардан бирида НКВД Марказий девонининг мансабдор ходимлари Ф.Хўжаевни қамоққа олишди. Ўша кезде Хатирчи туман партия қўмитасининг котиби бўлиб ишлаган Абдулла Низомхонов хотираларидан:

"Ўзкомпартиянинг VII съездида бир қатор масалалар муҳокама қилинди. Аммо ҳамма гап съезднинг раҳбар органларини сайлаш пайтида бўлди. Айниқса, республика Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси Файзулла Хўжаевни Марказий Комитет аъзолигига сайлаш пайтида қизгин мунозара бўлди. Хоразм вилоят партия комитетининг биринчи котиби Н.Исроилов ва Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитетининг биринчи котиби И.Ортиқов сўзга чиқишиб, Ф.Хўжаевни "укасининг ўз жонига қасд қилиб, ўзини ўзи отгани ҳақида съездда ҳеч нима айтмади", деб танқид қилишди. Ёпиқ — яширин овоз бериш пайтида Ф.Хўжаев Марказий Комитет аъзолигига сайланмай қолди. Шунингдек, у билан бирга республика молия халқ комиссари Акбар Исломов, ер ишлари халқ комиссари Рустам Исломов, Тошкент шаҳар советининг раиси Абдулҳай Тожиев, Наманган вилоят партия комитетининг котиби Эрматов ҳам кўпчилик овоз

билан рўйхатга олинган бўлсалар-да, ўз-ўзидан тушиб қолишди.

Съезднинг тўртинчи куни унга раислик қилувчи Марказий Комитетнинг қишлоқ хўжалиги бўйича котиби Мирмуслим Шермухамедов ҳисоб комиссиясининг ахборотини кечқурун эшиттирамиз, деди. Кечки мажлис якуни эрталабга қолдирилди. Кейинги куни ҳамма йигилгач, қай кўз билан қарайликки, президиумда Ф.Хўжаев йўқ эди. Шунда А.Икромов сўз олиб: "Қадрли ўртоқлар! Съездни бир кун кечиктирганимиз учун кечирасизлар. Бунинг сабаби, ёпиқ овоз бериш натижасида Ф.Хўжаев Марказий Комитет аъзолигига ўтмай қолди. Мен бу ҳақда тунда ўртоқ Сталинга қўнғироқ қилиб, унга маълум қилдим. У киши менга: "Ҳаммасини демократия ҳал қилади", деб жавоб бердилар, деганча минбардан тушиб кетди. Кейин эшитсак, ўша куни Ф.Хўжаевнинг тоби қочиб қолибди. Унинг кейинги тақдири қандай кечганлиги эса ҳаммага маълум.

Шу съездда яна бир шахс устида кўп тортишув бўлди. Ўша кезларда Усмон Юсупов эндигина Москвадан республикамизга ишга келган эди. У Ўзбекистон озиқ-овқат халқ комиссари этиб тайинланган эди. Съездда Марказий Комитет аъзолари рўйхатида унинг номзоди ҳам кўрсатилди. Худди шу масалада А.Икромов съезд иштирокчиларига мурожаат қилди. Аммо кутилган натижа бўлмади. Шундан сўнг М.Шермухамедов иккинчи бор уни овозга қўйди. Натижа эса йўқ. А.Икромов иккинчи бор ўрнидан туриб, "Дўстлар, сизлар менинг гапимни тушунмадинглар, шекилли. Ўртоқ Юсупов Ўзбекистон республикасининг озиқ-овқат халқ комиссари бўлиб ишлайди, бизлар билан қўлма-қўл ишлашга тўғри келади. Агар менинг Марказий Комитет котиблигимни ҳурмат қилсанглар, яна сизлардан илтимос қилиб сўрайман, ўртоқ Юсуповни Марказий Комитет аъзолигига сайланглар", деб съездга мурожаат этди.

1937 йилнинг сентябрида бўлиб ўтган Ўзкомпартия Марказий Комитетининг II пленуми республика партия ташкилоти тарихида қора из қолдирди. Яна унда ВКП(б) Марказий Комитетининг секретари А.Андреевнинг иштироки аллақандай ғайритабиийдек туюларди. Пленум президиумида А.Андреев, А.Икромов ва республика Халқ Комиссарлари Кенгаши раисининг муовини Турабеков утиришарди. Пленум иштирокчилари А.Икромовни икки ойдан бери энди кўриб туришлари эди. Чунки VII съезд-

дан сўнг, аниқроғи, Ф.Хужаев Москвада қамоққа олин-
гач, уни ҳам аллақандай сабаблар билан чақириб олиш-
ганди. А.Икромов Москвада бўлган чоғда Ф.Хужаев би-
лан юзлаштирилиб, бир-бирига муносабати аниқланган.
А.Икромов Москвадан ВКП(б) Марказий Комитети коти-
би билан қайтар экан, анча синиққан эди. Унга булиб
ўтган воқеалар қаттиқ таъсир қилган кўринарди. Кам-
гап бўлиб қолган, ҳеч ким билан очилиб гаплашишга
рўйхушлик бермас, нигоҳларини биздан олиб қочарди.

Йўлдош Охунбобоев бўлса на президиумда, на бизнинг
қаторда ўтирмай, якка ўзи дераза ёнига стул қўйиб ол-
ганди. Раислик қилувчи Тўрабеков пленум қатнашчила-
рига мурожаат қилди: "Ўртоқлар, бугун Марказий Ко-
митетга келсам Цехер йўқ, Олий Советга борсам Манжа-
ра кўринмайди. Министрлар Советининг раиси Абдулла
Каримов, Марказий Комитет котиби Мирмуслим Шер-
мухамедов қаерда, ҳеч ким билмайди. Бюро аъзолари-
дан якка ўзим қолдим. Хуллас, ўртоқлар, бир ўзим қийна-
либ қолдим, менга ёрдам беринглар", деди. Шундан сўнг
А.Андреев сўз олди. У пленум қатнашчиларига Сталин
ва Молотовнинг Ўзбекистон коммунистларига йўллаган
хатини ўқиб бераркан: "Ўртоқлар, бугун сизларни йиғиш-
дан мақсад Ўзбекистон Компартиясининг ишини муҳо-
кама қилишдир", деди. Шундан сўнг 4—5 шаҳар ва рай-
он партия комитетларининг котиблари сўзга чиқишиб,
жойларда юз бераётган камчиликлар хусусида гапириш-
ди. Ҳеч ким А.Икромовни на ёқлаб, на қоралаб гапирма-
ди. Фақат ички ишлар халқ комиссари Загвоздин қамоққа
олинган А.Исломов, Р.Исломов, А.Тожиёвнинг А.Икро-
мовга нисбатан берган кўрсатмаларини ўқиб бергач, ҳангу
манг бўлиб қолдик.

Шунда А.Андреев: "Охунбобоев бир нима десин", деди.
Йўлдош ота ўрнидан туриб: "Мен ҳеч нарса билмайман,
Акмал билан Файзулла қайси масалада тортишганидан
хабарим йўқ. Уларнинг ишига мен аралашган ва ишти-
рок этган эмасман", деганча жойига бориб ўтирди...

Эртасига пленум давом эттирилиб, ташкилий масала
кўрилди. Аммо президиумда А.Икромов кўринмасди.
Загвоздин уни кеча қамоққа олинганини эълон қилди.
Пленум У.Юсуповни Марказий Комитетнинг биринчи
котиби этиб сайлади".

Мамлакатнинг битмас-туганмас хом ашё манбаи деб
тан олинган Ўзбекистонда юз бераётган воқеалар ВКП(б)
ва унинг раҳнамоси И.Сталиннинг доимо эътиборида

турганига шак-шубҳа йўқ. У ўргинчак сингари қизил империяни ўз домида ушлаб турарди. Совет Иттифоқи деб жар солинган, турли миллат вакилларининг тенг ҳуқуқлигини таъмицлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйсада, ягона миллат, ягона тил учун курашаётган жамият олдида барча муте эди. Шу жумладан, хоҳ Акмал Икромов бўлсин, хоҳ Файзулла Хўжаев бўлсин, бир-бирлари билан турли масалада тез-тез бир фикрга келишолмаётганининг боиси бошқа эди. Ҳаммасини Москва бошқариб турарди. Империя мафкураси бир-бирига гиж-гижлаш туфайли кўпларнинг бошига етишга қодир эди. Номига адолатли бўлган жамият ва партиянинг аслида нияти бошқа. Фақат унинг малайлари куни қутлур келарди, холос. Қолган ўзга миллат вакиллари иккинчи навли ҳисобланар ва исталган пайтда уларни шахмат доналари сингари алмаштириш, ҳатто уйин майдонидан чиқариб ташлашга қодир эдилар.

А.Икромов ва Ф.Хўжаев сиёсий уйиннинг қурбони бўлишган. Нафақат улар, балки партия этагини тутган миллионларнинг кули кўкка совурилган. Улар нурли келажак — коммунизм сароб эканлиги, қизил империя ҳеч қачон ҳеч кимга эркинлик, истиқлол бермаслигини охиригача англаб етишмаган. Мустақиллик, холос фикр ҳақида сўз юритиш қамоқ ва таҳқирлаш билан тугаганини афсус анча кеч англаяпмиз.

Бош кўтариш у ёқда турсин, ҳатто ўз ҳақ-ҳуқуқи тўғрисида сўз юритиш ҳам ҳар гал кулфат билан тугарди. Бунинг учун ҳар бир "эркин" ва "ўз эрки узида" бўлган жумҳурият вакиллариининг ўзларидан фойдаланиларди. Жилови марказда бўлган иттифоқдош жумҳуриятлар доимо нишонда бўлар ва кўп масалалар уларсиз ҳал этиларди. Бунинг учун партия номидан Сталин ва Молотовнинг хати тайёрланар ва манқурт вакил иштирокида хуфиёна, мудҳиш сиёсат амалда ўз иботини топарди. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган икки ҳужжат юқорида баён этилган мулоҳазаларга бевосита жавоб бўлса керак деган умиддамиз, зеро, бунга шубҳамиз ҳам йўқ!

*Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар)
партияси МҚ пленумига*

а) қамоққа олинган Бухарин, Хўжаев, Разумов, Румянцев, Полонский, Хўжаев, Антонов, Рисқуловнинг кўргазмалари;

б) ўртоқ Икромовни Бухарин, Ф.Хўжаев, Антипов, Разумов, Румянцев билан юзлаштириш баёни ва;

в) ўртоқ Икромовнинг аризаси билан танишиб чиқиб, ВКП(б) Марказий Комитети шуни аниқладики;

ўртоқ Икромов буржуа миллатчилари, ўзбек халқининг душманлари (Ф.Хўжаев, Хўжанов, Болтабоев, Тожиев, Каримов ва бошқалар)га нисбатан сиёсий кўрлик қилибгина қолмай, баъзан уларга ҳомий сифатида ҳам иш тутди;

афтидан, Икромовнинг Москвада троцкийчи-ўнг антисовет гуруҳлар (Бухарин, Антипов ва бошқалар) билан алоқаси бор эди.

ВКП(б) Марказий Комитети қарор қилади:

1) Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети пленумига ўртоқ Икромов ҳақидаги масалани муҳокама қилиб, ўз фикрини ВКП(б) Марказий Комитетига билдириш таклиф этилсин;

2) мазкур хат билан боғлиқ масалаларни тушунтириш учун ВКП(б) Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзоси ўртоқ А.А.Андреев Ўзбекистонга юборилсин.

1937 йил, 10 сентябрь
Москва шаҳри.

И.СТАЛИН,
В.МОЛОТОВ

"Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети III пленумининг ВКП(б) Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзоси ўртоқ А.Андреевнинг Икромов ҳақидаги ахбороти юзасидан қарори. Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети биринчи котиби Икромов:

а) ҳозирги кунда фош этилган халқ душманларининг асосий партиявий ва совет раҳбарлик лавозимларини эгаллаб олишларига тўла имкон берган;

б) бугунги кунда қамоққа олинган халқ душманлари — Каримов, Цехер, Болтабоев, Шермухамедов ва бошқаларни ҳимоя қилган, уларнинг фош этилишига ҳалал етказган, улар билан алоқада бўлган, ашаддий халқ душмани — Файзулла Хўжаевга нисбатан партия аъзоларининг танқидини бўғиб келган;

в) ўзининг 1923 йилдан бери троцкийчиларга мансублигини Ўзбекистон партия ташкилотидан яшириб келган, деб ҳисоблайди.

Марказий Комитет пленуми шуни аниқладики, Икромовнинг ҳомийлиги натижасида ўзбек халқининг ашаддий душманлари бўлмиш ўнг троцкийчи ва буржуа-мил-

латчи хоинлар (Хўжаев, Цехер, Болтабоев, Немцович, Манжара, Моор, Шермухамедов, Каримов, Зелькина (А.Икромовнинг рафиқаси — ер ишлари халқ комиссарининг ўринбосари), Тожиев ва бошқалар) Марказком Бюросига ва бошқа обрўли лавозимларга ўтиб ишлашга, узоқ вақт душманлик фаолиятини олиб боришга муваффақ бўлганлар.

Юқорида баён этилганлардан келиб чиқиб, Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети III пленуми қарор қилади:

Икромов Марказком биринчи котиби лавозимидан бўшатилсин, Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети таркибидан чиқарилсин, партия сафидан ўчирилсин, унинг иши тергов идораларига оширилсин ва дарҳол қамоққа олинсин”.

“МЕН ЯШАШНИ ИСТАЙМАН...”

1938 йил 2—13 март кунлари Москвада, таъбир жоиз бўлса айтиш мумкинки, дунёни титратган суд бўлиб ўтди. Унда коммунистик фирқанинг йирик арбобларидан бири Н.Бухарин бошлиқ “халқ душманлари” иши кўриб чиқилди. Яқин ўтмишда шуроларга қарши ҳаракат қилган “Ўнг троцкийчилар иттифоқи” иштирокчилари устидан ўтказилган суд жараёни Сталин учун жуда зарур эди. Доҳий ўз гоъвий душманларини, улар ким бўлиши ва қайси вазифада ишлашидан қатъи назар, ер билан битта қилиб, узоқ йиллик хуфиёна ниятига етишни кўзлаганди. Боз устига, унинг таъқибидан хорижда биқиниб ётган собиқ сафдоши Л.Д.Троцкийга ҳам кимлигини бир кўрсатиб қўйиш ўйида эди. Шу боис “халқлар отаси” суднинг матбуотда кенг ёритилишини талаб қиларди. Унга хорижий мухбирлар билан бир қаторда маҳаллий матбуот вакиллари иложи борича кўпроқ жалб қилинади. “Кремль хўжаси” белгилаб берган режа охир-оқибатда у истаганча амалга ошади. Зиёли ва ишчи-деҳқон синфи вакиллари “халқ душманлари”ни бир овоздан, якдиллик билан қоралашиб, улуг Сталиннинг шаънига мадҳиялар ўқишади.

Иосиф Виссарионовичнинг суд ишига бевосита қизиқишини инкор этиб бўлмайди. У мамлакат учун ниҳоятда зарур бўлган юмушларини бир чеккага қўйиб, “халқ душманлари” кирдикорлари фoш этилаётган Союзлар уйининг Колонналар залига бoт-бoт ташриф буюрарди. Албатта, у бахти қоралар каби темир тўсиқ ортидан эмас,

балки ҳаммадан юқорида, аниқроғи, шифтга туташ пинҳона кузатув жойида тамаки тутатиб, шоп мўйловини бураганча, грузин виносини хўплаб, соатлаб маънавий завқланган бўлса ажаб эмас. Бу бор ҳақиқат! Ўша кезде доҳийнинг хатти-ҳаракатидан жуда озчилик огоҳ бўлса-да, Сталин гоҳида узининг шу ердалигини билиб-билмай англатиб турарди. Суд жараёнида турли сабаблар билан иштирок этганларнинг кейинчалик эслашича, Сталин яширинган хонадан келаётган товушлардан кўпчилик воқиф бўлса-да, аммо бу қаердан эшитилаётганини билмай қолишарди.

11 кун давом этган ва яхши ўйлаб намоёиш этилган антиқа томошада икки қарама-қарши куч тўқнашди. Ғолиблар ва мағлублар бир-бирларига тик боқишса-да, ҳар сафар фақат бир томоннинг қўли баланд келарди. Давр гилдирагини ўз билганича айлантираётганлар тўсиқ ортида турганлар билан яқин-яқингача қуюқ кўришиб, улар билан кўп соҳада ҳамфикр бўлишганини бугун бамисоли унутишган. Қораловчиларга "халқ душмани" га чиқарилган 21 кишини маънавий ва жисмонан йўқ қилиш юзасидан топширилган вазифа бамайлихотир ўринланарди. Агарда топшириқ бажарилмаса, ёки буюрилганидек юқори савияда ўринланмаса, кўпчиликнинг қўлига кишан урилиши эҳтимолдан холи эмасди.

Собиқ СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъатининг раиси, армия ҳарбий ҳуқуқшуноси В.В.Ульрих раислик қилган суд мажлисида йирик партия, шўро ходимлари, таниқли шифокорлардан Н.Бухарин, А.Риков, Г.Ягода, Н.Крестинский, Х.Раковский, А.Роземгольц, В.Иванов, М.Чернов, Г.Гринько, И.Зеленьский, С.Бессонов, А.Икромов, Ф.Хўжаев, В.Шарангович, П.Зубарев, П.Буланов, Л.Левин, Д.Плетнов, И. Казаков, В.Максимов-Диковский, П.Крючковнинг иши кўриб чиқилиши керак эди. Уларнинг тақдири аллақачон ҳал қилинган бўлсада, "халқлар доҳийси"нинг ҳукмини афкор омма олдида тасдиғини топтириш масаласи кўндаланг қўйилганди. Маҳбусларга РСФСР жиноят кодексининг 58^{1а}, 58², 58⁷, 58⁹, 58¹¹ — моддалари бўйича айб қўйилган Н.Крестинскийдан бошқа ҳамма дастлабки терговда қўйилган айблар бўйича ўзларини тўла гуноҳкор деб тан олишади.

Пешонасига оғир қисмат битилган икки ўзбек углони — Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевга "Н.Бухариннинг кўрсатмаси бўйича аҳолининг норозилигини уйғотиш мақсадида Ўзбекистон халқ хўжалигининг тур-

ли соҳаларида қўпоровчилик-бузгунчилик ишлари олиб борган ҳолда, шўро давлатини ағдариб ташлаш учун чет эл қуроли босқини учун вазият тугдирган", деган ланат тамғаси босилади.

Давлат қораловчиси — собиқ СССР бош прокурори А.Я.Вишинский суд жараёнида айбдорларни бир неча бор сўроқ қилади. Уларни бир-бири билан юзлаштирган. Илки ихтиёридан кетган айбланувчиларни бот-бот сўзлатиб, ўз гуноҳларига нечоғли иқрор бўлганлигини тасдиқлатиб олади. Зарур кўрсатмаларни судланувчиларнинг ўз тилидан эшитган. Бу билан гўёки адолатли иш кўрилатганини бир неча бор таъкидлаб ўтади. Жумладан, бош қораловчи Файзулла Хўжаевни бир марта сўроққа тутади. У икки бор А.Икромов билан юзлаштирилган. Ўша кезде суд жараёнида халқимизнинг асл фарзанди Ф.Хўжаевнинг саволларга қандай жавоб бергани билан танишасиз. (Ушбу савол-жавоблар "Правда" нашриёти томонидан 1938 йилда чоп этилган "Ўнг троцкийчилар антишўровий гуруҳ иши бўйича суд ҳисоботи"дан олинди).

Суд жараёнини келтиришдан олдин баъзи фикрларни айтиб ўтишни истардик. Ф.Хўжаев, нафақат у, у билан ўша пайтда суд қилинган барча собиқ раҳбарлар ҳеч иккиланмасдан давлатга қарши иш юритганларини тан оладилар. Табиийки, инсоннинг ўз-ўзини қилмаган ишлари учун "фош қилиш" осон эмас. Бунда, шубҳасиз, ўша давр НКВДсининг "хизматлари" катта. Беаёв калтаклар, тинимсиз сўроқлар натижасида инсон қилмаган ишларини ҳам бўйнига олиши аниқ. Қолаверса, бу сўроқ жараёни матбуотда кенг ёритилган. Муте газеталарда эса Сталин шахси улуғланиши, "бухаринчи"лар аёвсиз бадном қилиниши зарур эди. Қатагон даврида суд ҳам, матбуот ҳам кимга хизмат қилгани аён.

"1938 йил 4 март, эрталабки мажлис. Савол берувчи — СССР бош прокурори А.Вишинский, жавоб берувчи — Файзулла Хўжаев.

Савол. Судланувчи Хўжаев, айтингчи, сиз ўзингизни қайси маънода айбдор деб ҳисоблайсиз?

Жавоб. Менинг инқилобга қарши, ишчи-деҳқон давлатига қарши, партияга қарши жиноятларим 1920 йилда бошланган. 1920 йилда мени Бухоро Халқ Жумҳурияти ижроия ҳокимиятига бошлиқ қилиб қўйишди. Ана шу кезде мен "Миллий иттиҳод" буржуа миллатчилик ташкилотига жалб этилдим.

Савол. Бу нимани англатади?

Жавоб. Бу "миллий иттифоқ" бўлиб, қайсики, ўз олдига Бухоро Халқ Жумҳуриятини бамисоли Англия ва совет Россияси оралигидаги буржуа-демократик давлатга айлантиришни мақсад қилиб қуйганди. Бу бошланғич босқич эди. 1925 йили мени Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси этиб тайинлашди. 1928 йилдан эътиборан, собиқ Туркистон Республикасининг миллатчилик гуруҳлари билан яқинлашиб, бу масалада Ўзбекистон Компартиясининг раҳбарларидан бири, шахсан Икромов билан ҳамфикр бўлиб жипслашган ҳолда Ўзбекистонда миллатчилик ва антишўровий ташвиқотларни олиб бордик. Ниҳоят, учинчи босқичи — 1930 йили Москвага келган пайтларимнинг бирида Иттифоқ Халқ хўжалиги комиссариатида Риков билан турли масалаларда суҳбатлашар эканман, у билан биргаликдаги антишўровий ишлар хусусида келишиб олдик.

Савол. Аниқроқ гапирсангиз.

Жавоб. Аниқроғи шуки, ўзбек миллатчилиги ташкилоти ўнглаш бошчилигида партия раҳбарларига қарши, шўро ҳукуматига қарши биргаликда курашишга келишиб олди. Риков ўша кезде менга, агар ҳамкорликда ҳаракат қилинса, ўнглаш маркази Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигига кафолат беришини маълум қилганди...

Савол. Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги, деганда нима назарда тутилади?

Жавоб. Мазкур ҳолатда бу мустақиллик Совет Иттифоқидан холи бўлиб, уни ҳар қандай, ҳатто капиталистик дунёдан ҳам мустақил давлат сифатида қарамоқ лозим.

Савол. Сиз Риковни шундай тушундингизми?

Жавоб. Ҳа, мен уни шундай англадим.

Савол. У ўз фикрини қандай изоҳлади?

Жавоб. Унинг фикрича, ўнглаш ва биз миллатчилар партия раҳбарларига қарши, шўро ҳукуматига қарши курашар эканмиз. Зеро, ўнглаш ўз мақсадига эришиши учун, биз ҳам ўз мақсадимизга эришиш учун бу раҳбариятни синдиришимиз лозим. Бу масалада биз иттифоқ туздик. Мақсад битта — шўро ҳукуматини, ВКП(б) раҳбариятини ағдариб ташлаш керак.

Савол. Бу СССРни заифлаштиришмиди?

Жавоб. Сўзсиз, бу СССРни заифлаштириш эди.

Савол. СССРни заифлаштириш нимага керак бўлиб қолди?

Жавоб. Менинг бугунги ҳолатга тушиб қолишимни ойдинлаштириш учун Бухородаги фаолиятимга тўхталмоқчиман.

1920 йил инқилобидан сўнг мен фитначи бухоролик миллатчилик ташкилотига ўз-ўзидан келиб қолганим йўқ, бунинг боиси шуки, мен миллатчи сифатида тарбия кўрганман. Шу сабабли партия аъзоси бўла туриб, шундай буржуа-миллатчилик ташкилотига кирдим.

Ўша кезде Бухородаги кўпчилик буржуа миллатчилик ташкилотларининг Англиядан умидлари катта эди. Албатта миллатчилик доиралари ўша пайтдаёқ Совет Иттифоқидан мустақил бўлиб, Англияга ишониш осон кечмаслиги, фақат "чиройли кўзлар" учун Англия ёрдам бермаслигини яхши англашарди. Улар бунинг учун Англия мустамлакасини қабул қилиш ва шу йул билан Совет Россиясидан батамом ажралиш мумкинлигини англаб туришарди. Бу борадаги мақсадларнинг руёбга чиқиши учун биз бир қатор ҳаракатлар қилдик. Биз изчил шўро ва фирқа ишидаги софдил партия аъзоларини, ҳақиқий совет кишиларини четлаштириб, уларнинг ўрнини ўз одамларимиз эгаллашига эришдик. Ходимларимизни асосан буржуа ёшларидан камол топтириб, уларни шўро мактабларида эмас, балки таълим олиш учун хорижга — Германия ва Туркияга ўқишга юбордик.

Биз, шу жумладан, армияга унчалик сўзимиз ўтмагани боис ўз қуроли кучларимизни ташкил этиш борасида катта ишлар олиб бордик. Ўз қуроли кучларимизни асосан милиция ходимлари сифатида ташкил қилдик. Ўша вақтда Бухоро атрофида пайдо бўлган "босмачилардан" фойдаланишга ҳаракат қилдик. Биз босмачиларнинг ҳозиржавоб кучларига йўл очдик.

Шуни айтиш керакки, менинг антишўровий ҳолатим, 1923 йилда ҳаракатларни мувофиқлаштириш борасида Туркистон, Бухоро, Хоразмни иқтисодий бирлаштириш масаласи қўйилганда яққолроқ сезилганди, чунки мен бундай иқтисодий бирлашиш Совет Россияси мавқеини янада кучайтиришга ва Бухорони шўролаштиришга олиб келади, деб ҳисоблардим.

Ундан сўнг 1924—25 йилларда Ўрта Осиё шўро республикаларини миллий-ҳудудий чегаралаш масаласи қўйилганда ҳам мен бунга қарши эдим. Аммо бу фикрга очиқ норозилик билдириш билан ўзимни душман сифатида яққол фош этиш эканлиги боис, мен унга қарши боролмадим. Охир-оқибатда миллий чегаралаш тарафдо-

ри сифатида ҳаракат қилганим туфайли Ўзбекистон шўро ҳукуматида раҳбар бўлдим.

С а в о л . Демак, вақти-вақти билан турланиб турдингизми?

Жавоб. Турландим, икки юзламачилик қилдим. Ўзбекистон партия ташкилотида "18 лар гуруҳи" ҳаракати яхши маълум. Унинг ташкилотчиси ҳам мен бўлганман. Ўзбекистондаги аҳолининг камбағал қисмига ер бўлиб бериш мақсадида ўтказилган ер ислоҳоти чоғида қулоқ ва бой амалдорлар анчайин жонланиб қолишди. Бундан ташқари бир қатор Ўзбекистондаги масъул ходимлар бу ислоҳотдан норози эди. Мен бундан фойдаланиб, ўзбек миллатчилари гуруҳини ташкил эта бошладим.

С а в о л . Бу қачон юз берди?

Жавоб. Тахминан, 1925 йилнинг ўрталарида. "18 лар гуруҳи" партияга маълум маънода ўз тазйиқини ўтказишга қарор қилди. Бизнинг фикримизча, Ўзбекистонда тажрибали ходимлар унчалик кўп эмасди. Агар жумҳуриятда анчайин машҳур бўлган бу 18 шахс раддия тариқасида истеъфога чиқса, бу билан партия бойлар ва қулоқларга маълум маънода ён бериши мумкин эди. Шу йўл билан Ўзбекистондаги партиявий раҳбарликни эгаллаб олишни кўзлагандик.

Раислик қилувчи. Судланувчи Хўжаев, кўрсатма беришни давом эттиринг.

Жавоб. Фаолиятимнинг учинчи босқичига ўтаман. Юқорида таъкидлаганимдек, 1930 йилдан эътиборан Риков раҳбар бўлган ўнглар билан алоқада бўлдим.

Бу 1930 йилдаги қабулларнинг бирида содир бўлганди. Биз ўз ҳаракатимиз усуллари хусусида келишиб олишга аҳдлашгандик. Дастлабки пайтда менга Риков қуйдагича: энг аввало, асосан қишлоқ хўжалигида бузгунчиликни амалга ошириш кўрсатмасини берганди. Иккинчидан, барча мухолиф гуруҳ ва кучларни жамлаштириб, уларни ВКП(б) раҳбариятига қарши, ҳукуматга қарши қўйиб, бузгунчилик ва ташвиқот ишларини кучайтириш, шўроларга қарши ҳаракатни авж олдириш талаб қилинарди.

Риковнинг ушбу кўрсатмаси асосида бузгунчилик фаолиятимизни олиб бордик.

1933 йил кузда Ўзбекистонга Бухарин келди. Икромовнинг сўзларидан биламанки, Бухарин ва Икромов ўртасида бўлиб ўтган суҳбат ва Бухарин қолдирган

кўрсатмалар бизнинг миллатчи ташкилотимиз ишини белгилаб берди.

1934 йилда Ўзбекистонга Антипов келди. Шахсан Антипов менга бузгунчилик ишларини кўпайтириш, қўпоровчилик фаолиятини олиб бориш юзасидан кўрсатма берди. Бундан ташқари, кенг халқ оммаси норозилигига эришиш учун игвогарлик ишларини олиб бориш, қўзғолончи гуруҳлар тузишни жадаллаштириш, керак бўлиб қолганда фойдаланиш учун Ўзбекистонда қўпоровчи гуруҳ тузиш зарурлигини таъкидлади. Охиргиси шу бўлдики, биз Ўрта Осиё тақдирини ҳал этишдан манфаатдор бўлган мамлакат Англия билан бевосита алоқа боғлашимиз керак эди.

1936 йилда Тошкентга Бухарин келди. Бу 1936 йилнинг августи эди. Бухарин мендан унглам маркази кўрсатмалари қандай бажарилаётганини сўради. Мен унга бузгунчилик борасидаги катта ишлар хусусида сўзлаб бердим. Аммо Бухаринни бу ахборот қониқтирмади. Шунинг учун қониқтирмадики, биз бузгунчилик ва антишўровий ишларни ёмон олиб борардик, чунки, биринчидан, бизда қўзғолончилар йўқ эди, иккинчидан, ҳудудий гуруҳлар ташкил этилмаганди, учинчидан, биз ҳали Англия билан алоқа боғламагандик. Мазкур уч ҳолат Бухаринда норозилик уйғотди.

Савол. Кўпроқ фаоллик кўрсатишни талаб қилдимми?

Жавоб. Ҳа, яхшироқ, фаолроқ ишлашни...

Савол. Аниқроғичи?

Жавоб. Қўзғолончиларни кўпайтиришни ташкил этиш...

Савол. Бу биринчиси...

Жавоб. Қўпоровчилар гуруҳини тузиш...

Савол. Бу иккинчиси...

Жавоб. Ва Англия билан боғланиш зарур эди.

Савол. Англия билан алоқа қилиш хусусида сўзлаганда Бухарин сиздан нимани талаб этди?

Жавоб. Бухарин дедикки, фашистлар Германияси билан аҳдлашув мавжуд, Япония билан бу хусусда мўлжалланган келишув бор. Аммо Ўрта Осиё жумҳуриятлари борасида гап кетганда, бунга энг яқин кучли мамлакат — бу Англиядир. У билан шартлашиш керак. Биз унглам бўлса, ўз навбатида, бу масалада иштирок этамиз. Аммо сизлар чегарага яқин турибсизлар, шу боис ўзларинг алоқа ўрнатинглар, деди.

Савол. Қайси чегара орқали?

Жавоб. Афғонистон билан. У ерда Англия ваколатхонаси бор эди. Бухарин айтдики, бизга капиталистик мамлакатлар кўрсатадиган ёрдам хусусида гап борар экан, энг муҳими, ҳокимиятни эгаллаш бўлса, мустақиллигимиз йўлида биз нимадир ваъда қилишимиз, нимадир беришимиз лозим.

Савол. Нима бериш керак? Нимани ваъда қилиш лозим?

Жавоб. Бермоқ шуки — биз энг камида Англияга қарамликни тан олишимиз керак эди. Бу ерда иқтисодий масалалар хусусида гапирмаяпман. 5 миллион аҳолиси бўлган Ўзбекистон икки катта гилдирак — бир томондан Совет Иттифоқи, бошқа тарафдан Англия оралигида бўлган ҳолда мустақил бўла олмайди. Қайсидир қирғоқни тутмоқ зарур. Агар бир соҳилдан кетмасанг, бошқасидан паноҳ топишга мажбурсан.

Савол. Бухарин шундай дедими?

Жавоб. Мен шундай тушундим.

Савол. Бу сизнинг кайфиятингиз ва хоҳишингизга мос келармиди?

Жавоб. Очиғи, мос келарди. Биз бу масалалар хусусида Бухарин билан узоқ суҳбатлашдик. Ўша кезде Бухарин Европа мамлакатлари буйлаб сафардан эндигина қайтиб келганди. У капитализмнинг барқарорлигида фашизм, айниқса, немис фашизми муҳим ўрин тутганлигини таъкидлади.

Савол. Фашизмни олқишладими?

Жавоб. Мен буни фашизмни мақташ деб тушунаман... Икромов ўша кезде Тошкентда йўқ эди. У келгач, мен Бухарин билан ўртамызда бўлиб ўтган гаплардан уни огоҳ этдим... Энди бевосита бузғунчилик феолиятимга ўтаман.

Қишлоқ хўжалигида бизнинг асосий бузғунчилигимиз алмашлаб экишни издан чиқаришдан иборат эди. Буни биз биринчи ва иккинчи беш йиллик мобайнида амалга оширдик. Бизнинг вазифамиз уруғчиликни издан чиқаришдан иборат эди. Шу ишни амалга оширардик. Бизнинг вазифамиз шундан иборат эдики, деҳқонларда маъмуриятга нисбатан, шўро деҳқончилигига нисбатан норозилик уйғотиш эди. Ундан сўнг чорва моллари туёғини йўқотишга жиддий зарар етказилди. Жонли мисол келтирмоқчиман. Партия ва ҳукумат қарорига биноан 1936 йилда жамоа хўжалиги аъзоларига

130.000га яқин гунажин, қўй ва бошқа чорва молларини тарқатишимиз керак эди. Бу юмушни йил давомида бажардик. 1936 йилнинг иккинчи ярми ва 1937 йилнинг биринчи ярмидаги чорва туёғини ҳисобга олиш якунлари шуни кўрсатдики, 130.000 бошдан амалда бор-йўғи 30—40 минг боши қолибди. Мен ёш молларни назарда тутаяпман. Қолгани қаяққа кетди? Биринчидан, бу туёқ сонининг бир қисми, умуман, деҳқонларга тегмаган. Бизнинг одамларимиз туман ва округларда узлари гунажин ва совлиқларни бўлиб олишиб, сўнг уларни суйган ҳолда сотишди.

Иккинчидан, жамоа хўжаликларида ёш моллар сонини сақлаб қолиш борасида мутлақо иш олиб борилмасди. Миллатчилик соҳасида биз жумладан қуйидаги бузгунчилик ишларини олиб борганмиз: агарда 1928 йили биз 7—8 минг тоннага яқин пиллага эга бўлган бўлсак, ҳозир 10—12 минг тоннага эгамиз. Аммо ҳозирги ҳисобкитобларга қараганда Ўзбекистонда тахминан 22—23 минг тонна пилла тайёрлаш имкони мавжуддир. Агар бир тадбир амалга оширилмаганда бунга бемалол эришса буларди. Сизга шу нарса аёнки, қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳим ҳисобланади. Бизда ер майдонлари кичик бўлганлиги боис, уларни ариқлар билан сугориш мумкин. Ўзбекистонда шундай ариқ йўққи, ёқасига тут экилмаган бўлсин. Бу эса пилла курти учун муҳим озуқа ҳисобланмоқда. Биз бўлсак, яъни майдонларни механизациялаш мақсадида тутзорларни вайрон қилдик. Умуман, 10 фоиз тутларни қирқиб, пилланинг озуқа манбаига беқийс зарар етказилди. Тутларни кесиш мумкин эмас деганларга: "Сен механизацияга қаршимисан, нима сен партия сиёсатига қаршимисан? Демак, сен ганимсан, сени калтаклаш даркор", дедик.

Мен пахта ривожидида муҳим бўлган ва алмашлаб экишдаги асосий экин бўлган беда хусусида гапирмоқчиман. Бедачилик бузгунчилик билан йўққа чиқарилганди.

Кейинги икки йилда бевосита ВКП(б) нинг зўрлаши билан бедачилик қайта тикланмоқда. Кейинги вақтда ҳар ҳафтада Сталиннинг имзоси билан: "Нега бедачилик оқсамоқда? Нега экмаяпсиз?" мазмунида шошилиночномалар олардик. Фақат бу борадаги қатъиятчилик боис бедачилиқни ўнглаб олиш ҳаракатини бошлагандик.

Мен қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларига етказилган зарар хусусида сўзламоқчиман.

Мен сугориш борасида амалга оширилган икки қўпоровчилик ҳолати хусусида гапиришни ёддан чиқарибман. Унинг биринчиси — шўролар даврида қурилган, Зарафшон дарёсининг сувини ажратиб берадиган Равотхўжа тўғони хусусидадир. 1936 йилнинг бошида бизнинг ташкилот аъзоси Холботиров томонидан мазкур тўғонни ишдан чиқариш борасида режа ишлаб чиқилади. Аммо у ўз ниятини амалга ошира олмайди, чунки уни ва шерикларини НКВД органи ўз вақтида ҳибсга олади.

Яна бир қўпоровчилик ҳолати Фарғонада юз бериши мумкин эди. Биз Фарғона водийси далаларига обиҳаёт узатадиган сув омборини ишдан чиқаришни мўлжаллагандик. Бу ўй тўлиғича амалга оширилмади. Ваҳоланки, бизнинг ташкилот аъзоси бўлган Ўзбекистон сув хўжалиги бошлиғи Раҳмонов томонидан қисман бўлсада мақсадга эришилди.

Саноатга тааллуқли ҳаракатга келсак, менга Чирчиқ қурилишида юз берган бузғунчилик маълум. Бу қурилишнинг бошлиғи Розит эди. У ўз ўтмиши ва кечмиши билан ўнглاردан ҳисобланарди. Менга ва Икромовга ҳам маълумки, Розит бузғунчилик ишларини олиб борарди. Мен унинг хатти-ҳаракатини уч масалада кўраман: биринчидан, қурилиш таннархини ошириш, иккинчидан, зарур қурилиш материалларини иккинчи даражали қурилишларга сарфлаш (масалан, ҳамма биладики, Тошкентдаги энг яхши уйлар пишиқ гиштдан қурилади, оддийлари лойдан бўлади, бу қурилишда бўлса электр қуввати, цемент, темир тақчиллигига қарамай бир қаватли уйлар темир-бетондан қад кўтарди) ва ниҳоят, учинчидан, Чирчиқ қурилишидан Совет Иттифоқига содиқ одамларни қувиб юборишдан иборат эди. Шўро матбуоти ўз вақтида Зильберштейн воқеаси хусусида маълумот берганди. Бунинг мазкур ишга бевосита алоқаси бор.

С а в о л . Бу қандай воқеа ва унинг мазкур ишга нечоғли алоқаси бор.

Жавоб. Зильберштейн жуда ишчан ва содиқ муҳандис эди. У Чирчиқ қурилишида тўғон бунёд этарди. Зильберштейн фаол ва ҳалол шўро ишларини олиб берадиган мутахассислар гуруҳига тааллуқли эди. Розит бўлса турли баҳона ва сабабларни рўкач қилиб, уни қурилишдан қувғин қилди.

С а в о л . Сизнинг топширигингизга биноанми?

Жавоб. Сўзсиз! Биз бунга норозилик билдирмадик.

Савол. Розит бузгунчилик ишлари олиб бораётганидан хабарингиз бормиди?

Жавоб. Албатта.

Савол. Уни ўз ҳимоянгизга олганмидингиз?

Жавоб. Ҳа, уни қўллаб-қувватлардим.

Иккинчиси — Қувасой ГРЭСи эди. Бу Фарғона вилоятида қурилаётган 48—50 минг киловатт қувватга эга бўлган ва водийдаги барча саноат корхоналарини электр қуввати билан таъминлайдиган улкан электр станцияси эди. Бу станция қурилиши анча чўзилди. Бу шунчаки эмасди.

Шунга ўхшаш бир қатор бузгунчилик хатти-ҳаракатлари Бухоро ва Самарқанд ҳамда бошқа жойларда амалга оширилди.

Савол. Хульков цемент заводи қурилишида-чи?

Жавоб. Ушанда заводни қайта жиҳозлаш мақсадида тўхтатилганди. Ваҳоланки, бу юмушни икки—уч йил кейин ҳам бажарса бўларди. Натижада сугориш тармоқлари цементсиз қолди. Цементни Новороссийскдан келтириш зарур эди.

Савол. Кейингиси — олтингугурт конларими?

Жавоб. Олтингугурт кони ўз-ўзидан ишдан чиққани йўқ. У ерда Пятков йўллаган эски троцкийчи Невский ёнгин уюштиргач, портлаш юз берган. Невскийни зудлик билан қамоққа олиш лозим эди. Бунинг ўрнига уни кимдир ҳимоясига олишига умид қилиб, Москвага хат йўлладик. Охир-оқибатда Невский қамоққа олинди.

Энди қурилиш масалаларига тўхталсам. Ўзбекистондаги қурилиш суръатларининг сустлигига асосий қурилиш материаллари — цемент, темир, ёғоч камлиги баҳона қилинади. Аммо қурилиш атайин издан чиқарилганди. Масалан, мактаблар қурилишини олиб кўрайлик. Унга асосан гишт керак. Ўзбекистонда бўлса миллиардлаб гишт қуйиш мумкин.

Шунга қарамай қурилиш авж олганда, гишт етишмасди.

Савол. Нега?

Жавоб. Чунки гишт ишлаб чиқаришни биз билан алоқадор бўлган Цехер бошлиқ троцкийчилар ташкилоти аъзоси Раҳман бошқарарди. Шунингдек, бунга касалхона ва бошқа бир қатор маданий-маърифий муассасалар қурилиши ҳам киради. Биз уз измимизга жама мактаб раҳбарларини бўйсундириб олгандик. Биз буржуа-

миллатчи ходимлар тайёрлаб, уларнинг қули билан мактаб ва университетларни эгаллаб олгандик.

Бошқа йул-йўриқлар шундан иборат эдики, 1922—23 йилларда таслим бўлган ва кейинчалик афв этилган босмачилардан қишлоқларда тегишли гуруҳлар тузиш эди. Топшириқ шундай бўлган жойларда бу борада иш олиб бориларди. Аниқроғи, одамлар жалб этилиб, гуруҳлар ташкил этиларди. Қўпоровчилик гуруҳи хусусида икки одамдан бошқа ҳеч кимга оғиз очмасдим. Буни мен узим, Икромов ва Шермухамедов биларди. Қайсики, Икромов билан маслаҳатлашгандан сўнг мазкур қўпоровчилик гуруҳларини ташкил этишни топширдим.

С а в о л . Бу икки кишининг таклифи эдими?

Жавоб. Бизники, умумий эди.

В и ш и н с к и й . Судланувчи Икромов, Шермухамедов хусусида Хўжаев ҳақиқий кўрсатма бераяптими?

И к р о м о в . Шермухамедов номзоди муҳокама этилганди.

В и ш и н с к и й . Қайси мақсадда?

И к р о м о в . Унга қўпоровчилик хусусида топшириқ берилганди.

Судланувчиларнинг бу даражадаги айбларини ўқиб, беихтиёр донг қотишимиз, шубҳасиз. Наҳотки, шунчалик "душманликлар" амалга оширилган ҳолда яна мамлакатда тараққиёт давом этган бўлса?! Сталиннинг айғоқчилари мамлакатнинг етук раҳбарлари ишидаги "бузгунчиликлар"ни пайқамаган бўлса? Ахир бу даражадаги айбларнинг кўзга ташланмаслиги мумкин эмаску! Гап шундаки, буларнинг ҳаммаси партия теварагидаги етук шахсларни жисмонан йўқ қилинишига, ёлғиз Сталинни улуглашга қаратилган. Шу сабабли давлат машинаси бу каби бўҳтонларни тўқиб чиқаришда, судланувчиларни дунё кўз ўнгида бадном қилишда давом этарди.

Х ў ж а е в . Ниҳоят, сўнгги йул-йўриқ — Англия билан алоқа ўрнатишдан иборат эди. Шахсан узим Англия билан алоқа ўрнатишимнинг имкони йўқ эди. Бунинг учун қандайдир йулларни излаш асқотарди. Мен шу мақсадда содиқ одамларни Тожикистондан излашим мумкин эди.

С а в о л . Босмачилар орқалими?

Жавоб. Босмачилар етакчиси бўлган қўрбошиларга мурожаат этишни мўлжаллагандик. Агар қўрбоши босмачиларнинг ҳақиқий етакчиси бўлса; демак, унинг англ-

лияликлар билан алоқаси бор буларди, чунки босмачилик Англия иштирокида ташкил этилганди”.

Айбланувчи прокурорнинг борган сари жазавага чиқарилган суровларига, билмадик, уша кезде қандай бардош берган? Боз устига олинган жавоблар нечоғли ҳақлигига ҳам кафолат бера олмаймиз. Чунки марказ уюштирган фитна, ўз-ўзини кўролмаслик, ўзга миллат вакилларини асоссиз камситиш, ҳар доим уларни кишанда ушлаб туриш, маҳаллий кадрлар хатти-ҳаракатидан кир излаш авжига чиққанди. Бундай сиёсат қизил мафқуранинг ишончли қуроли бўлиб, унинг домига тушганлар омон қолмасди. Ҳар бир эркин фикрли шахсни хуфиёна кузатиш, улар орасига айғоқчилар қўйиш ҳар сонияда ўзини намоён этарди. 1922 йил 22 мартда РКП(б) МК Сиёсий бюроси қабул қилган қарорга биноан мамлакатдаги ҳар бир муассаса ва корхонада Бош сиёсий бошқарманинг “ҳамкорлик бюрolari” ташкил этилганди. Бу борадаги йўриқномага кўра, ҳар бир коммунист мунтазам равишда ўз ўртоғи хусусида сиёсий маҳкамага маълумот бериб туришга мажбур эди. Бу қоида 30-йилларда ҳам ўз кучини йўқотмаганди.

Сўзсиз, Ўзбекистонда ҳам бу тартибга амал қилинганига шубҳа йўқ. Ҳаёт қўрқув пойдевори устига қурилгани билан одамлар эртаю-кеч қўшиқ куйлашиб, Сталин ва партияни мадҳ этишган ҳолда “халқ душманлари”ни қоралашда жонбозлик кўрсатишгани бизнинг яқин ўтмишимиз. Биз ундан кўз юма олмаймиз. Ўз навбатида қалбимиздаги ўша кунларда ўрнашиб қолган хавф кемтигини бугун тўлдириш осон иш эмас. Чунки бошимизга не не қора кунларни солишмади?! Энг фожиалиси, Файзулла Хўжаев сингари миллатимизнинг буюк намоёндаларидан маҳрум этишди. Яна 1938 йилги суд жараёнига қайтсак.

С а в о л . Айтингчи, сиз ўз келиб чиқишингизни қайси ижтимоий тоифага тааллуқли деб ҳисоблайсиз?

Жавоб. Мен савдогар оиласидан чиққанман.

С а в о л . Отангиз ким бўлган?

Жавоб. Савдогар.

С а в о л . Йирикми, майдами?

Жавоб. Йирик, қорақўл тери сотарди, 1912 йили қазо қилган.

С а в о л . Ўтмишдаги буржуа ижтимоий келиб чиқишингиз доираси билан алоқангиз бормиди?

Жавоб. Ҳа.

Савол. Ўзбекистондаги қўпоровчилар ташкилотига раҳбарлик қилганингизда қоракўлчилик соҳасида ҳам бузгунчилик қилишга тўғри келганми?

Жавоб. Бевосита йўқ. Аммо 1931 йилда жамоа хўжаликларига Хизматов деган кимса раҳбарлигида зиён келтирилган.

Савол. Бузгунчилик бўлганми?

Жавоб. Ҳа.

Савол. Сиз уюштирганмисиз?

Жавоб. Ҳа.

Савол. Инқилобгача қандай фирқага аъзо эдингиз?

Жавоб. Мен аъзо бўлган ташкилот — бу Бухородаги либерал конституцион ҳокими мутлоқ партияси эди.

Савол. Кадетлар партиясими?

Жавоб. Ҳа. 1917 йил бу партиядан четлашиб, бошқа партия — ёш бухороликлар партияси ташкилотчиларидан бири бўлдим. Унинг дастурини 1917 йили эълон қилганмиз. Биз Бухорода буржуа-миллатчилигини равнақ топтиришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйгандик. Шу партияга тааллуқли эдим.

Савол. Сўнг яна миллатчиларга қўшилдингизми?

Жавоб. Кейин, қачонки мен ҳокимият тепасига келгач, яна миллатчиларга қўшилдим.

Савол. Ўшандан буён шу йўлни олиб бораёпсизми?

Жавоб. Ўшандан буён шу йўлни олиб бораёпман.

Савол. Сизга Бухарин ёрдам берганми?

Жавоб. Шу ҳақда сўзлаёпман. Мен ўз фаолиятимни миллатчи сифатида бошлаб, катта ва узоқ йўлни — қирқ бир йиллик умримнинг 23 йилини шунга бағишладим. Мен нафақат Бухорога, Ўзбекистон халқига, умуман, жами Совет Иттифоқига хиёнат қилдим. Мен қўпоровчилик гуруҳлари тузишда иштирок этдим. Шу боис совет суди, совет халқи олдида тўла жавоб беришим керак. Тушунаман, менинг сўнгги пушаймоним ишни ўнглай олмайди, аммо бошқалар менинг изимдан бормасликлари мақсадида огоҳ этмоқчиман.

Савол. Обид Саидовнинг ўлдирилиши хусусида сизга нима маълум?

Жавоб. Мен бу ҳақда 1931 йилда эшитган эдим.

Савол. Уни нима учун ўлдиришганди?

Жавоб. У ўз укаси томонидан "Миллий истиқлол" миллатчилиги ташкилоти қарорига биноан ўлдирилганди".

Ф.Хужаев гарданига олаётган айблар калтаклар, дўқлар, қўрқитувлар эвазига тўқиб-битилмадимикин? Акс ҳолда шунча бўҳтонли гуноҳларни бўйнига олармиди?! Қолаверса, бу айблардан мингдан бирини ҳам ўша даврда амалга ошириш мушкул эдику!

Унча кўҳна бўлмаган тарих сабогидан равшанки, рус истилочилари Туркистонни босиб олишгач, бу ердаги ижтимоий ҳаётга бевосита таъсир кўрсатишди. Ўша кезде Туркистон ҳудудида тинчлик ва осойишталик ҳукм сурадди, деб ҳам бўлмасди. Тез-тез узаро келишмовчилик можаролари юзага чиққан. Қўқон, Бухоро, Хоразм хонликлари, Тошкент беклиги ўртасида бот-бот тўқнашувлар юз бериб туриши чор Россиясига анча қўл келган. Бу ҳолат мустамлакачилик сиёсатининг анчайин тез ва унчалик кўп куч ишлатмасдан тантана қилишига имкон яратди. Шундан сўнг чор ҳукумати ўз мавқеини тиклаш борасида босқинчилик мақсадини ўта пухта амалга оширди. Бу халқларни, гуруҳларни, хонликларни бирига зимдан қарши қўйди. Мазлум халқ оқ подшо зулмида узоқ йиллар жабр кўрди. 1917 йилги инқилоб туфайли ҳам мазлумлар нияти ижобат бўлмади. Октябрь тўнтаришини ҳар ким ҳар хил қабул қилди. Большевиклар ўз тарафига ағдариб олганлар шўро ҳукуматини ёқлай бошлади. Уни рад этганлар қувгинга учради. Айримлар эса икки хил йўл тутишга мажбур бўлишди. Улар кучада бошқа фикр юритишади, уйда эса булакча ёки бўлмаса шўро маҳкамасида янги тузумни мақташса, ўз яқинлари даврасида ундан нолишарди. Шу аснода турли хил яширин гуруҳлар юзага келгани ҳам бор гап. Буни тан олиш керак. Қизил империя ҳукмрон даврда бор ҳақиқатни очиқ айтиш нақадар мушкул эканлигини яхши биламиз.

Надоматлар бўлсинки, Ф.Хужаев ўзининг қалтис қаддини анча кеч англади. Вақт эса бой берилганди. Янги ҳокимият бамисоли аждаҳодек борлиқни ўз домига аллақачон торта бошлади. Оқимга тескари сузиш амри маҳол бўлиб қолганди. У тилида бўлмаса ҳам, дилида юз бераётган ноҳақликларни қораларди. Баъзи ҳаракатлари билан дилидаги бўҳронни ошкор қилиб қўйганини сезмай қоларди. У Бухоро жумҳуриятининг молия нозирини, амакиваччаси Пўлатхўжа Усмонхўжаев тутган йўлни танлай олмасди. Аниқроғи, ўз хатти-ҳаракатларига қарши кураша олмасди. Шу сабабли оқим бўйлаб қўлоч

ёйишга мажбур эди. Тез орада ҳаммаси ўнгланиб кетар, деб келажакдан умид қиларди аммо ўтмиши яна панд берди. У қанчалик сидқидилдан хизмат қилмасин, катта савдогарнинг ўгли деган тамгадан халос бўла олмади. Худди ана шу ўзи билан бир умр олиб юрган сиртмоқ уни хиппа бўғди-қўйди. Бутун дардлари ичида қолди. Яна суд жараёнига қайтамиз.

"1938 йил 12 март, кундузги мажлис.
Судланувчи Хўжаевнинг сўнги сузи:

Гражданин судья! Дастлабки терговда ва сизнинг ҳузурингизда Ўзбекистондаги мен бошчилик қилган миллатчилик ташкилотлари томонидан амалга оширилган жами оғир жиноятлар хусусида батафсил ҳикоя қилиб бердим.

Қамоққа олинганимдан кейинги дастлабки дақиқаларданоқ йўл қўйган гуноҳларимни бутунлай тан олишга ҳаракат қилдим. Буни буржуа миллатчилари Ўзбекистонда амалга оширган жами номаъқулчиликларни билгач англаб етдим. Мен мазкур буржуа-миллатчилик ташкилоти ва унинг раҳбарлари хатти-ҳаракати билан инқилобнинг ривожланиш даврида етказилган беқиёс зарарни, улкан йўқотишни ҳис қилиб турибман.

Мен судланувчилар курсисидаман, мен жиноятчиман. Балки менга бу ҳақда гапириш уринли бўлмаса ҳам, шунга қарамай, мен қачондир ваколатли бўлган жумҳуриятнинг ёрқин тимсолига эътиборни қаратмоқчиман (мен Ўзбекистон ҳақида гапиряпман).

Ўзбекистонни инқилобгача билганлар, унда бундан ўн йил илгарироқ бўлганлар ва кейинги йилларда уни яхши билганлар бу мамлакатнинг беқиёс ўзгариб кетганини англашади. Нега? Чунки у ерда ҳамма нарса тубдан ўзгарган. Иқтисод, маданиятнинг беқиёс ривожини, омманинг том маънодаги сиёсий фаоллигини тез суръатлар билан ўсиши каби кейинги 10—20 йил ичидаги қўлга киритилган ютуқлар миллий сиёсат туфайли эканлигини тан олмақ керак. Ўзбекистонда 1917 йил бор-йўғи 1,5 фоиз саводли одам бор эди. Энди бўлса, бу мамлакат тўлиқ саводхон мамлакатга айланган.

Энди, қачонки, мен ўзим йўл қўйган жиноятларни тушуниб етганимда, қачонки, мен тушиб қолган жарликнинг нақадар тубсиз эканлигини англаганимда "ўн-троцкийчилар гуруҳи" ишини кўриб чиқиш пайтида менга кўпроқ аён бўлдики, мазкур нияти қора аксилинқи-

лобий ҳаракатнинг галабаси Ўзбекистонни оғир қисматларга дучор қилиб, феодал-капиталистик тузумни қайта тиклаган ҳолда бутун Ўзбекистонга, кенг халқ оммаси бошига оғир кунлар солиши турган гап экан. Ўзбекистон ўз хўжалигининг ривожига, шу жумладан, моддий тараққиётида ўн йиллаб орқага қайтиши мумкин экан.

Шахсан мен ҳеч қачон ивгогар, қотил бўлмаганман. Аммо мен ушбу гуруҳ иштирокчиси бўлган эканман, демак, унинг барча гуноҳлари учун том маънода жавоб беришга мажбурман.

Шу йўлга кираётганимда, Риков билан суҳбатлашганимда, Бухарин билан мулоқотда бўлганимда, мен жиноятчи бўлсамда, кўп нарсаларга кўзим судда очилди ва бу борадаги хатти-ҳаракат бир вақт нечоғли силлиқ бўлганини англаб қалқиб тушдим.

Агар мен ўз ҳаётимдаги ушбу сўнги соатда, мен шафқат сўрамайман деб айтсам, ёлғончи бўламан. Мен яшашни истайман".

Бу сўзлар ўлим чанг солаётган бечоранинг дор остида баён қилган сўнги илтижоси эди. У ўз ўлими олдида ҳам виждонига хилоф равишда бўлсада, Сталин ва унинг кўрнамакларини мақтарди. Улар нима деса шуни маъқулларди. У гўё ҳеч қачон қилмаган гуноҳларини бўйнига олса, қотил партия ва унинг бетовфиқ раҳбарини кўпроқ алқасам омон қоламанми, деб ўйларди. Аммо Ф. Хўжаев ва яна 20 нафар бахти қаро чучварани хом санашарди. "Халқлар отаси" Сталин ва унинг манқурт ҳуқуқшунослари шунча даҳмазадан сўнг "халқ душманлари"ни эмин-эркин қўйиб юбориши амримаҳол эди. Мамлакатда қанча зўрлик ҳукм сурса, мазлумлар қони кўпроқ тўкилса, шунча Совет Иттифоқини бошқариш осон кўчади, деб ўйлашарди. Бу ақида Кремль хўжайинига беш қўлдек маълум эди.

12 мартнинг зим-зиё туни ва 13 мартнинг аёзли тонги фожиали кечди. Тунги соат 21 дан 25 дақиқа ўтганда айбланувчилар ва гувоҳларни сўроқ қилиш, бир-бирлари билан юзлаштириш, бош қораловчининг яқунловчи нутқи, бахти қораларнинг сўнги сўзидан кейин Олий суднинг Ҳарбий ҳайъати ҳукм чиқариш хонасига йўл олди. Ўша куни вақт алламаҳал бўлса ҳам ҳеч ким суд бўлаётган бинони тарк этмади ҳисоб. Алоҳида таклиф қилинганлар қаёққа ҳам боришарди? Хорижий ва маҳаллий мухбирлар тиқ этса эшикка қарашади. Тўрт то-

монидан қизил тамғали НКВД қуриқчилари ўраб турган “ашаддий жиноятчилар” гуруҳи беҳол бошларини ҳам қилиб, сукут сақлашдан ўзга чоралари йўқ. Чунки уларнинг илки ўзгалар ихтиёрида! Айбланувчилар аллақачон тириклар рўхатидан ўчирилганликларини тан олгилари келмасди. Тирик қолиш илинжи, умид қора курсидагилар дилини хира ёритарди, холос.

Ниҳоят тонгги соат 4.00 да яна “Ўртоқ Ульрих” уз ўрнини эгаллади ва алвон жилдли папкани очиб, этни жунжиктирувчи темир овоз билан ҳукмни ўқиб эшиттирди:

“Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи номи билан...

13.Хўжаев Файзулла, 1896 йилда туғилган,
...га нисбатан ўлим жазоси қўлланилсин”.

Ҳукм шунчалик бешафқатки, ҳеч кимни аямади. Ҳокимият Сталин қўлида экан, ундан мурувват кутиш нодонликдан бошқа нарса эмасди! Уни неча миллион беғуноҳ кишиларнинг ёстиги қуригани асло қизиқтирмайди. Ёвузлигидан ўнг қўли қуриб бораётган ва фақат суратлардагина ишшайиб турган инсон қиёфасидаги иблис ўша кезде бурнидан нарини кўришни истамасди. Унга ҳожатбарор Ежов бошлиқ НКВД бўлса етарли. Истаган одамни тиз чўктириши мумкин. Агар кимки унинг гапига кирмаса, уни йўлга солиш усуллари бисёр. Ҳеч ким, ҳеч қачон НКВДнинг ертўласида нима юз берганидан воқиф бўлолмайди. Кечагина Москва дарёси қиргогидаги муҳташам осмонўпар ҳукумат уйида истиқомат қилиб турган катта амалдор бўлсин ёки шоҳона “Националь” меҳмонхонасида яшаб турган, ҳар томонлама тенг ҳуқуқли, деб фақат қоғозда тан олинган жумҳурият раҳбари бўлсин, у агар партия белгилаб берган йўлдан адашса, жаҳаннамга равона бўлаверади. Тартиб шунақа!

Қисматдошларнинг беҳаловат умри шу ерда узилган. Ҳукм ўқилгач, антишўровий “Ўнг троцкийчи гуруҳ” аъзоларини Москванинг аллақаеридаги хуфиёна масканда отиб юборишди. Шу кунгача бу борадаги ҳақиқат ошкор этилмаяпти. Энг фожиалиси ҳам шунда-да! Марҳумларнинг ўша кезде бекафан кўмилгани ҳам аниқ! Инсон шу кўргиликка лойиқмиди? Асло! На чора, уларга бундай фожиали тақдирни раво кўришди. Ҳатто совуқ хабарни марҳумларнинг оила аъзоларига

етказишни лозим топишмагани ҳамон юракни бот-бот ўртайди. Агар ўша вақтдаги ҳукумат раҳбарларида заррача инсоф ва диёнат бўлганида борми, бегуноҳ умрлар поёнига етган сўнгги масканни шунчаки белгилаб қўйишса, албатта, осмон узилиб ерга тушмасди. Ёки Англия ва Германия хуфиячилари деб эълон қилинганлар гўрларидан тирилиб, халқлар дўстлиги бузилмас буюк мамлакатга тош отишмасди, албатта. Минг афсуски, уларнинг ҳатто жасаидан ҳам хавфсирашарди. Қулоқ эшитмаган жиноятлар кўплиги ва миллионлаб бегуноҳ инсонларнинг бевосита йўқ қилинганини иложи борица сир тутишарди.

Ўша кезде Ички ишлар халқ комиссари бўлган, қўли қон, ашаддий қотил Ежовнинг ута муҳим ва мутлақо махфий кўрсатмасига биноан “халқ душманлари” отилган жойнинг манзили бирор ҳужжатда қайд этиш қатъиян ман этилганди. Бу ўша кезде кўпчилик учун айни муддао эди. Чунки улар йўл қўйган номаъқулчилик учун бир куни, албатта, исташадими ёки йўқми жавоб беришга тўғри келишини билишарди. Кейинги пайтда олиб берилган изланишлар, жамоатчиликнинг талаби туфайли шу нарса аниқландики, 1938 йил 15 март тонгида отилганларнинг номаълум қабри Москвадан 60-70 чақирим жанубда бўлган “Берилровка” давлат хўжалиги ҳудудида экан.

“ШУНДАЙ ОТА ҚАЙДА БОР?”

Ф. Хўжаевнинг ноҳақ қамоққа олиниши оиласи учун катта йўқотиш бўлди. Ўз халқи учун жонини тиккан ва бу борада ҳурматга лойиқ инсоннинг дафъатан банди бўлиб қолиши кутилмаган ҳол эди. Қолаверса, Москвада унинг қисмати хусусида маълумот ҳам олиш мушкуллашганди. Ҳеч ким бирор тайинли сўз айтолмасди. Меҳмонхонани ҳам бўшатишга тўғри келди. Шу боис хотини ва қизи яна Тошкентга қайтиб келишиб, тақдирнинг қалтис синовига бардош беришдан бошқа иложлари қолмади. Бу ерда ҳам нотинчлик ҳукмрон. Аллақачон собиқ ҳукумат раҳбари “ёт унсур”, “ижтимоий келиб чиқиши йўқсиллар синфига мансуб эмас”, “буржуа миллатчиси”, “халқ душман” ига чиқариб қўйилганди. Аянчли қисмат ҳар қадамда ўзини англадиб турарди. Катта-кичик йиги-

лишларда "халқ душмани" шаънига лаънатлар ёғиларди. Радио ва оммавий ахборот воситаларида Ф. Хужаевнинг шахси асоссиз бадном қилинганини унутиб бўладими? Уни адоғи йўқ айблар билан қораловчи мақолалар матбуотда бирин-кетин чоп этилгани бор ҳақиқат. Уша кезде улар уйдирма ва туҳматдан иборат эканлигини тан оладиган мард топилмаган. Гўёки, ҳамма қатли ом оқими бўйлаб сузган ҳолда ўз жонини омон сақлаб қолиш куйига тушиб қолганди.

Ана шундай мураккаб вазиятда Эшон аканинг қизи — Вилоят яна бир бор Москвага нажот излаб боришга аҳд қилди. Ёш бўлишига қарамай, отасининг беғуноҳ эканлигини мамлакат раҳбарларига билдиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйганди. Ф. Хужаевни яхши билган ва уни ҳурмат қилган шахслар Вилоятга қўлларидан келганича ёрдам беришга ҳаракат қилишарди. У отасини бўҳтон туфайли тунда ҳибсга олингани хусусида ариза билан виждонли одамлар маслаҳатига кўра, бош прокурор А. Вишинский қабулига киришга муваффақ бўлди. Зотан, чор девор ичида бўлган шахснинг фарзанди учун бу маҳкама эшигини қоқиш, ўз ҳаёти билан видолашишдек хавфли эди. Шунга қарамай, Вилоят қўрқувни тан олмай, марҳамат кутарди.

Бош давлат қораловчиси аризага кўз югуртирар экан, дастлаб қаршисида ким утирганини англай олмади. Бу бир тушунмовчилик бўлса керак, деган уйга ҳам борган бўлса ажаб эмас. Аммо олдида, уша Сталин асло шафқат қилмасликни бот-бот тайинлаган, ўзбекистонлик маҳаллий раҳбарлар ўртасидаги ихтилофдан оқилона фойдаланиш, айниқса Акмал Икромов ва Файзулла Хужаевни бир-бирига гиж-гижлаб асл мақсадга эришишни талаб қилган ва ниҳоят, ўзининг суддаги 5 соат давом этган яқунловучи "оташин" нутқида тилга олган "жосус", "мавжуд тузумга қарши курашган гуруҳ раҳбари", "монокультура ҳомийси", "халқаро империализм малайи" каби жумлалар тааллуқли шахснинг қизи ўтирганидан сочлари тикка бўлиб кетди. Агар иложи бўлса, шу ернинг ўзидаёқ уни отиб ташлашдек важоҳатга минган ҳолда қўлларини бигиз қилиб, орзидан кўпиклар сачратиб, Вилоятга ушқира кетди:

— Биласизми, отангиз ким? У — "халқ душмани!" Бундайларга эса шафқат йўқ ва ҳеч қачон бўлмайди. У қилмишига яраша жазосини олди. Уни отиб тўғри қилдик. Ундай кўрнамакларнинг жиловини тўғрилаб қўйиш керак. Ўртоқ Сталин бизга шундай деб ўргатмоқда. Яша-

син, улуг дохий Сталин! Демак, шикоятга ўрин йўқ, қарор қатъий!

Бундай юракни тешиб ўтувчи сўзлардан сўнг В. Хужаванинг прокурор маҳкамасида қолишига ҳожат қолмади. Агар яна бирор нима деса соқчи чақириб, қўлига кишан солишлари ҳам ҳеч гап эмасди. Шу боис арз-додини қисқа қилди. Салобатли кўрингани билан анчайин ваҳимали бинодан ташқарига чиқиб, тоза ҳаводан тўйиб нафас олгач, бироз ўзига келди ва нимага қўл ургангани ўйлаб, илк бор бўлса керак чуқурроқ бош қотирган заҳотиёқ, бехосдан қалтироқ босиб, пешонасини совуқ тер қоплади.

Унга марҳамат кўрсатганлар Давлат қораловчисининг суддаги яқунловчи нутқидан қўйидаги жумлаларни эслатишганда, жаҳаннам қаъридан қайтганига яна бир бор имони комил бўлди: "...Вақт ўтади, малъун хоинларнинг мозорлари устидан супурги ўтлар, қушқўнмаслар униб чиқади, ҳалол совет кишилари, бутун совет халқи абадулабад уларни қарғайдилар. Бизнинг тепамизда эса, бизнинг бахтли мамлакатимиз тепасида, одатдагидек, бизнинг қуёшимиз чарақлаб туради, у ёп-ёруғ, қувноқ нурларини таратаверади. Биз, бизнинг халқимиз, одатдагидек, бизнинг севимли дохийимиз ва устозимиз буюк Сталин раҳнамолигида ўтмишнинг энг охириги сарқитларидан, маразларидан тозаланган нурафшон йўл бўйлаб коммунизм сари олға, олға бораверади". Нақадар баландпарвоз сўзлар! Энг муҳими, Сталинга ёқадиган гаплар. "Халқлар отаси" бу мақтовларни эшитгач, димоғи янада чоғ бўлиши ва унинг муаллифига мукофотлар улашиши турган гап. Вилоят бу жумлаларни ўқир экан, яна бир илинжи — буюк устоз қабулига кириш режасидан бутунлай воз кечди. Унга рўпара келиб ҳам муроди ҳосил бўлолмаслиги аниқ эди. Сталин ўзи лаянатлаган ва оқ фотиҳа берган "халқ душмани" фарзандига мурувват кўрсатаман, деб кўзи учиб тургани йўқ, албатта. Дохийнинг тантиқ қизи Светлана билан дўстлиги ҳам ёрдам беролмади.

Тошкентга қайтгач, ташвишлари бежиз эмаслиги аниқ бўлди. Жумҳурият НКВДсининг ҳушёр ходимлари собиқ ҳукумат раисининг уйига серқатнов бўлиб қолишганди. Демак, Вилоят Москвага бориб арининг уясини қўзғатиб келган, шекилли. Албатта. А. Вишинский унинг беодоблик қилганини кечира олмаса керак! "Халқ душмани"нинг қизи хонани тарк этиши биланоқ, керакли жойлар-

га тегишли кўрсатма берган кўринади. Зотан, унинг даг-дагаси Тошкентда акс-садо бера бошлаганди.

Кўп ўтмай ички хизмат ходимлари Ф. Хўжаевнинг уйини тинтув қила бошлашди. Суд ҳукмига кўра, унинг шахсий буюмлари мусодара этилганди. Начора бобосидан мерос қолган миллионларни отаси бир вақтлар ўзи икки қўллаб шўро ҳукуматига топширганди. Қизил тамгалилар Хўжаев хонадонининг қуйма олтинлари яна сақланиб қолган бўлса керак, деган уйда эди. Афсуски, уларнинг башорати ижобат бўлмади. Ф. Хўжаев тиллолардан хазар қилгани боис, ундан аллақачон воз кечганига ҳеч ким ишонгиси келмасди.

Ўз берган адолатсизликдан қониқмаган кўринишади шекилли кўп ўтмай онаси Райҳонбону, синглиси Робия, хотини Малика Муҳаммаджонова, қизи Вилоят ҳибсга олинади. Бу ҳам камдек Бухорода яшовчи ва исми шарифи Хўжаев бўлган унлаб бегуноҳ инсонлар қамоққа тушди. Қудратли НКВДнинг кучи суянган тогини йўқотган ожизларга етган эди. Қариганда ўгли учун қамоққа тушган онанинг аҳволини ҳис этиш осон эмас. У нуридийдаси учун шу ҳолатга тушиб қолса, дардини кимга айтсин? У ҳаётда исёнкор ўгли учун неча бор тунларда тўлғониб чиқмади, дейсиз?! Файзулла бегона юртларда юрган чоғида орзиқиб кутди. Бу ерда ҳам унга кун беришмади. Айни қирчиллама ёшида унинг бошига не-не уқубатлар солишмади? Муштипар она девор ичида оппоқ сочларини чангаллаганча яратганга илтижо билан кун кечирарди. Улуғ авлодини тутдек тўкканларни лаънатларди. Кун сайин сўниб бораётган беҳаловат умрининг сўнгги онлари энди қандай кечади, бундан беҳабар. Онанинг азоблари узоққа чўзилмади. Ўглининг Москвада отилганидан чала-чулпа воқиф бўладию, бевақт бандаликни бажаради. Синглиси “халқ душмани”нинг яқини сифатида сургун қилинди. Хотини ва қизига “халқ душмани”нинг оила аъзоси деган айб қўйишди. Терговчилар М.Муҳаммаджоновани бот-бот сўроқ қилишиб, ундан кўпроқ уйдирма маълумот олиш ҳаракатида бўлишган. Ҳар гал унга:

— Бош тортишдан фойда йўқ, биз ҳаммасини биламиз. Агар бизга ёрдам бермасангиз, Сибирга бадарга қилиб, ит азобларини гарданингизга соламыз, — дея дўқ уришган. Кўп вақт ўтмай, она ва болани Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссариати қошидаги “учлик” қарори билан Сибирга бадарга қилишди. Ўша машъум тут-

қиндаги кунлар азобини Вилоят опа шундай ҳикоя қилганди:

“—Сибирь... Номи учсин, бу даҳшатли дўзахни. У дунё дўзахига ўт-аланга даҳшат солса, бу ёруғ дунёда Сибирь даҳшатлари инсон қалбини ларзага солиб келган. Сибирни Сибирь сургунларида бўлганларгина билади, холос. Онам меҳрибон, мунис, ёрига вафодор оддий деҳқон қизи эди. У сиёсатга унча аралашмаса ҳам кундалик ҳаёт воқеаларидан ақл-идрок билан хулоса чиқара оладиган оқил, одил, доно аёл эди. Ҳаётни севар, чеварликни қадрлар эди. Онамнинг ҳикоя қилишларича, мен дунёга келгач, исм қўйишда отам билан тортишиб қолган экан. Онам менга Жамила исмини қўймоқчи бўлган. Отам йўқ, қизимизнинг отини Вилоят қўямиз. У амир зулмидан озод ва бахтиёр яшаётган Бухоро вилоятининг энг бахтиёр фарзанди бўлсин, дея отимни Вилоят деб атабди. Минг афсуслар бўлсинки, тақдир мени — Бухоронинг “бахтли фарзанди”ни энг бахти қаролар гўшасига улоқтирди. Онам 1953 йилда даҳшатли Сибирнинг аёллар барагида ўз қўлимда жон берди. Онаизоримнинг нозик танаси гўру кафансиз Сибирь қор-бўронлари остида қолиб кетди. Отамнинг қай бир қийноқ-азоблар билан ўлдирилганлигини билмайману бироқ мунис ва меҳрибон онам билан бирга чеккан ҳадсиз азоб-уқубатларимни ҳаргиз унута олмайман, унутишга ҳаққим йўқ. Онам ўлими олдидан “Сибирнинг даҳшатли совуқларида огиз очолмай шамдек қотиб ўлгандан кўра, ўз юртининг жазирама иссиғида, майли, ташна ҳолда, мажолсиз само юлдузлари, мусаффо осмону фалакни кўриб жон берганинг минг бор афзал”, деган эди. Меҳрибон онамнинг совуқдан юзларида қотиб қолган ёш томчиларини қўлим билан силарканман, бошимизга бу машъум кунларни солган бемехр, одамхўр жаллодларга ич-ичимдан инграб лаънатлар айтардим. Уларни ер ютсин, дер эдим. Онам Сибирь қамоғида, ўлим олдидан титроқ қўлларини чўзиб, очлик, мажолсизликдан хиралашган кўзларини менга тикиб, “Мен ўлсам ҳам, сен ўлмай она юртим Бухорога бориб, юртим фарзандлари кўлида жон берсанг, мен ўзимни бахтиёр ҳис этардим, болам”, деди. Онам Маликанинг ўлим олдидан айтган мана бу гаплари ҳамон қулоғимда ҳалқадай осиглиқ: “Вилоят, қизим, омон бўл, шўр пешонамизга шу қисмат ёзилган экан, қўлимиздан нима келарди, ер қаттиқ, осмон йироқ. Ойнинг ўн беши қоронгию ўн беши ёруғ, дейдилар машойихлар. Шоят адолат

барқ уриб, сенинг юзингга озодлик, шодлик шабадалари урилса, мен гўрсиз чириган танамда руҳан шод бўлардим”. Мадорсиз онам бошқа гапларни айтишга мажоли етмади. У даҳшатга тушган одамдай кўзларини катта-катта очди-да, бирдан жон таслим этди”.

Собиқ ҳукумат раҳбарининг яккаю ягона фарзанди “халқлар отаси” ажали етгач, оқланди. Аниқроғи, тутқинликдан озодликка чиқди. Энди унинг Сибирда қолиши шарт эмас, деб топилди. Тўрт томонинг қибла, деб қўлига икки энлик қоғоз беришди. Аммо миллионлаб бегуноҳлар сафида эркинликка чиққан бўлса ҳам, узоқ вақт рўшнолик кўрмади. Сиёсий маҳбуслар қаторида В.Хўжаева эмин-эркин тугилган юртига қайта олиш бахтидан маҳрум эди. Шу туфайли яна бир неча йил Қирғизистонда биқиниб юришга мажбур бўлди. Ит азобида Тошкентга қайтгач, қайтарилмас ёшлиги хазон бўлган бўлсада, қолган умрини отасига бағишлади. Ф. Хўжаевнинг ҳаётини ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Аммо ўша кезде бу юмуш ҳам осон кўчмади. Қатли омнинг бошида туришган Сталин ва Берия жисмонан йўқ бўлсада, аммо халқ онгига ўрнашиб қолган қўрқув ҳали уни тарк этмаганди. Каттадан-кичик йиллар давомида уқтирилган “халқ душмани” тушунчасидан халос бўлишмаганди. Шу туфайли жаҳаннамдан қайтганларни асосиз қоралашлардан воз кечиш силлиқ кўчмади. В. Хўжаева қамоқдан чиқиб келгач ҳам отаси учун неча бор ноҳақ туртки эшитмади, дейсиз. Аммо ҳаммасига чидади ва бошлаган савобли ишини бир дақиқа ҳам тўхтатмади. Кутубхоналарда бўлиб, эски газета-журналларни, ўз вақтида чоп этилган китобларни титди, хотираларни жамлади. Бу — келажак авлодлар учун зарурлигини аниқ сезганди ўша кезде. Бугунги кунда унинг башорати рўёбга чиқди.

...60-йилларда Алишер Навоий номидаги миллий кутубхонанинг ўқув хонасида В. Хўжаевани ҳар куни кўриш мумкин эди. У кутубхонанинг бир бурчагида ўтириб, ёлғиз ўзи эски газета, журнал тахламлари орасида нима-ларнидир зерикмай кўчириш билан банд бўларди. Вилоят опа журналистлар билан суҳбат қилишни негадир хоҳламасди. Унинг фикрича, ўша машъум қатагон кунларда барча Файзулла Хўжаевнинг фожиали тақдирига томошабин бўлиб тургандек туюларди. Бир гал опа профессор О.Э.Эшонов билан Файзулла Хўжаевнинг 3 жилдли Танланган асарларини нашрга тайёрлаш жараёнида айрим масалаларда баҳслашди, маслаҳатлашди. Бир сўз

билан айтганда, асаблари таранг бу аёлга озгина оҳанги бузилган гап ҳам огир ботарди. Унинг ўта нозик феъл-атвори билан боғлиқ кайфиятини ҳисобга олган ҳолда муомала қилиш лозим эди.

1986 йилнинг ёзи эди. Республикамизда Файзулла Хўжаев таваллудининг 90 йиллигига тайёргарлик кўрилган бир пайтда унинг кўп қиррали фаолияти, ижтимоий-сиёсий қарашларини ёритувчи бир қатор мақолалар ва хотиралар матбуотда эълон қилинди. Орадан бир ойча вақт ўтди чамаси Вилоят опа ҳузурига ташриф буюрдик. У бироз бетоб экан.

Вилоят опа отаси ҳақида чоп этилган материалларни синчковлик билан кузатиб борар экан. Бир куни ўз дардларини тўкиб солди:

— Қани, айтингчи, тарихчиларимиз нима иш қилишяпти? Отам ҳақида ёзиш уларнинг юмуши-ку! Тадқиқотчи олимларимизнинг сустигидан, аниқроғи, журъатсизлигидан, қўрқоқлигидан хафа бўласан киши. Ўзингиз ўйлаб кўринг, Файзулла Хўжаев ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида бирорта таҳлилий чиқиш бўлмаса-я!

Ўйлаб қарасак, Вилоят Хўжаеванинг куйинишларида жон борга ўхшайди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Ҳ. Турсунов бош бўлган Ф. Хўжаевнинг 90 йиллиги яхши нишонланмади. Йирик олимнинг республикамиз биринчи ҳукумат раҳбари ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти тўғрисидаги маърузасидан кўпчилик қониқмади. Шу юбилейдан кейин Вилоят опанинг уйига борганимизда у киши бундай деди:

— Отам — чин инсон, халқпарвар, маърифатпарвар, ватанпарвар ва довюрак одам эди. Бобом Убайдуллахўжадан қолган олтинларни шўро ҳукуматига топшириб, бутун борлигини жонажон халқига бахшида этди. Бироқ Сталин ва унинг жаллодлари отамни ноҳақ отгириб юборишди. Ўша 1937—1938 йиллардаги даҳшатли воқеаларни эсласам, ҳамон баданларим жунжикиб кетади. Жуда кўнлаб ёзувчилар, олимлар, фан ва маданият арбоблари, ҳарбийлар тақдири шахсга сизгиниш даврида фожиали тугади. Тарих саҳифаларида ҳеч қачон ўчириб бўлмайдиган қонли излар қолди. Отам у ёқда турсин, ўзимнинг бошимдан ўтган машаққатли, машъум кунлар каттакон бир китоб бўлади, айтиш мумкинки, кўп қисмлик кино бўлади. Давлатимизнинг содиқ фарзандлари озодлик, истиқлол курашчилари Акмал Икромов, Назир Тўрақулов, Абдулла Раҳимбоев, Турар Рисқулов, Абдуқодир Муҳит-

динов, Иномжон Хидиралиев каби учмас сиймолар тўғри-сида қанча ёзсак ҳам кам.

— Кечирасиз, сиз тутқинда бўлган баракда бошқа аёллар ҳам бормиди?

— Турли миллат, турли ёшдаги хотин-қизлар оёқма-оёқ тиқилишиб ётардик. Машҳур рус адибаси Галина Серебрякова ҳам биз билан бирга эди. 30-йилларда “Известия” газетасининг Туркистондаги мухбири бўлган бу доно ва ақлли инсондан отам ҳақида кўп нарсаларни сўраб олгандим. “Отангиз баҳоси йўқ одам эди. Таъбир жоиз бўлса, мен Файзуллани энг буюк инсонлар билан қиёслашим мумкин”, дер эди ҳар гал Галина Серебрякова менга таскин бериб.

Сибирь бу дам оладиган жой эмас. У — минглаб ноҳақ банди этилган шахсларнинг машъум маскани. Ўтмишда Сибирга сургун қилинганлар уни борса қайтиб келмасга қиёслаган. У ердан омон қайтганлар эса иккинчи бор дунёга келгандек ўзларини ҳис қилишган. Сургундаги маҳбуслар ётоқхонаси — баракларда жабрдийдалар турли касалликларга чалинар ва оламдан бевақт кўз юмишарди. Жабрдийдалар учун энг хавфлиси цинга эди. Бу касаллик билан огриган беморлар пиёз, саримсоқ истеъмол қилинмаслиги туфайли оғзидаги тиши тутдек тўкилади. Жаҳаннамдан соғ тиш билан қайтган одамни учратмадим. Сибирнинг 40—50 даражали қирчиллама совуғига чидаш осон эмас. Айниқса, иссиқ юртдан зўрлаб олиб келинган маҳбуслар учун гоётда хатарли ва хавфли гўша ҳисобланарди.

Маълумингизким, чор маъмуриятига қарши 1916 йилда бош кўтарган минг-минглаб эркак ва аёллар Сибирга сургун қилинган эди. Ўзбек халқининг адолатпарвар ва эрklarвар фарзандлари Сибирь тутқинлиги даҳшатларини лаънатлаб қўшиқлар тўқигани ҳамон кўпчиликнинг ёдида. Аммо мен шахсан шундай қўшиқларни эшитган эмасман. Шунини яхши билингки, Сибирь сизга қўшиқ айтадиган жой эмас. У ерда оғиз очиш учун ҳаракат у ёқда турсин, қирчиллама совуқ боис имо-ишора билан зўрга гапирилади. Сибирнинг кўз очирмас изғирин бўронидан жон сақлаш учун баъзан ўрмонда гулхан ёқиб, қўл-оёқларимиз ва танамизни иситар эдик. Лекин биз ўтда исиниб, яна совуққа рўбарў бўлиб ҳалок бўлганларнинг кўпини кўрдик. Бир сўз билан айтганда, Сибирь сургунининг даҳшатли исканжасидан қайтиб, ёруғ дунёни эркин одамлардай ҳис этишлик топилмас жаннат эди. Мен ҳақиқат, адолат тантанасига ишонаман.

Отам қамалгунча турли касб эгалари ундан маслаҳат сўраб келишарди. Ёзувчилардан Ҳамза, Сўфизода, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Фитрат, Боту, Усмон Носир, Чулпон, Гайратий, Комил Яшин, санъаткорлардан домла Халим Ибодов, Қори Ёқубов, Маннон Уйгур, Тўхтасин Жалилов, Ҳалима Носирова, Тамарахоним отам билан мулоқотда бўлишиб, турли мавзуларда суҳбатлашганларини эслайман. Бу суҳбатлар гоят мароқли ва қизиқарли бўларди.

Отам оддий ва ўта камтар, ақлли, сезгир, ишчан, айни вақтда, юксак маданиятли шахс бўлган. Айниқса, аёлларга нисбатан маданиятли ва самимий эди. Буни унинг замондошлари, дўстлари ҳам эътироф этишади. Давлат ишлари билан банд бўлишига қарамай рўзгор юмушларига ёрдам берар, ўқишимиз билан қизиқиб, тарбиямизга ҳам вақт ажратарди. У омма ўртасида нималар ҳақида гапиришни ён дафтарига қисқагина қайд қилиб оларди. Отамнинг ишхонасидаги чироқ тун ярмигача ўчмасди. Баъзан катта онам унинг ёнига ўтириб, ўқув ва ёзувдан қизариб кетган тим қора кўзларига меҳрибонлик билан боқиб: “Болам, ёзишингни бас қил, не вақт бўлди, ётиб дамингни олгин”, дер эди.

Шунда отам ёзувдан тўхтаб, қўлларига дам бераркан: “Онажон, ҳозир дам олишнинг пайти эмас”, — дея жавоб берарди.

У онасига келажак ҳақида нималарнидир ҳикоя қилгани эсимда. Баъзан эса газета, журналдан қизиқ воқеаларни ўқиб бериб, онасини хурсанд қиларди. Уйимиз, яшаш шароитимиз кўпчилик қатори жуда оддий эди. Стул, стол, икки-учта оддий курси, чиройлигина китоб жавонимиздан бошқа ортиқча бойлигимиз йўқ эди. Эсимда, бир гал ёзув столимизнинг (баъзан овқатланиш столимиз ҳам эди) бир оёғи синиб қолди. Ўшанда отам столни бирпасда тузатиб берди.

Отам оила аъзоларини оддийликка, бошқаларни ҳурмат қилишга, яхши одамлар сингари яшашга ўргатар эди. Бойлик орттириш, таъмагирилик қилиш, худбинлик, мақтаниш, манманлик унга мутлақо бегона эди. Мен отамнинг “Олтин олмадим, аммо элдан олқиш олдим”, деганларини кўп эслайман.

— Файзулла Хўжаев нималарни ёқтирар эдию нималарни ҳуш кўрмас эди?

— Отам тўғри ва ростгуй одам эди, у, айниқса, мумтоз кўшиқларни ёқтирарди, китоб ўқишга вақт ажратарди.

Ов қилиш, шахмат ўйнаш, очиқ ҳавода сайр қилишни хуш кўрарди. Фитрат, Чўлпон билан кўп шахмат ўйнарди. Файзулла Хўжаев Ватаннинг чин фарзанди, юртпарвар сифатида эл дарди билан яшарди. У ўзидаги барча яхши хислатларни халқига улашишга тайёр эди. Юрагида истиқлол ўти ёнарди. Дўстларининг эслашича, 20-йилларда иш билан банд бўлишига қарамай, Бухоро шаҳрида ўқитувчилик қилиб, маърифат тарқатиш муҳимлигига эътиборни қаратган экан.

Отам иккиюзламачилик, лоқайдлик, харомхўрлик, порахўрлик, қалбакилик, ёлгончилик, мақтанчоқлик ва шуҳратпарастликни жуда ёмон кўрар эди. Бундай шахсларга ўз вақтида зарба берарди.

— У билан мулоқотда бўлганларнинг эслашича, отангиз бир оз оқсаб юрар эканлар...

— Бу касалликнинг оқибати эмас, балки автомобиль ҳалокатидан қолган асорат. Онамнинг айтишича, 1925 йилнинг ёзида Ф. Хўжаев СССР Марказий Ижроия Қўмитасининг олти раисидан бири сифатида Бутунитфоқ оқсоқоли М.И.Калинин топшириги билан Абхазия АССР-нинг чегара можаросини ҳал қилишда қатнашади.

Уша кезде у автомобиль ҳалокатига учрайди. Бокулик шифокорлар унинг майдаланган оёгини кесиб ташламоқчи бўлишади. Отам бунга розилик бермайди. Унинг илтимоси ва шифокорларнинг розилиги билан уни бухоролик табиблар даволашган. Онамнинг ҳикоя қилишларича, катта онам — Файзулла Хўжаевнинг онаси Райҳонбону Саидмурод қизи билан бухоролик икки табиб Бокуга тезлик билан етиб боришади. Ф.Хўжаевнинг майдаланган суякларини жой-жойига қўйишиб, тахтакачлашган ва бир ой муддат ичида уни оёққа тургазишган. Катта онамнинг нақл қилишича, у ўз оёғи билан соғ-омон уйга кириб келган. Докторлар бухоролик табиблар моҳирлигига қойил қолишган. Жарроҳлар улардан беморларни тахталаш усулида даволаш йўлларини ўргатишларини илтимос қилишган.

Шунда улар бокулик шифокорлардан бир дона шиша ва битта бўз халта келтиришни сўрашди. Табиблар ҳамманинг кўз ўнгида бўз халта ичига солинган шишани тош билан уриб майдалашади. Табиблар кўзи боғлиқ ҳолда бўз халта ичидаги шиша синиғини елим ёрдамида жой-жойига елимлаб қўйишади. Кўп ўтмай шиша асли ҳолига қайтади. Синган, чиққан қўл ёки оёқни бухоролик табиблар худди шундай йўл билан ўз ҳолига келтиришган.

...Афсуски, отасининг жувонмарг бўлган умри Вилоятга насиб этмади. У отаси учун жабр кўрганини ҳеч унута олмасдан кўз юмди. Отасининг бекафан кўмилганидан нолиб тунларни тонгларга улади. У ҳаётда отаси қолдирган хайрли изларни тиклашга бағишлаб, асло хато қилмаганини тан олмоқ жоиз. В. Хўжаева 1987 йили 64 ёшида бандаликни бажарди. Надоматлар булсинки, унинг армонлари ҳам ўзи билан кетди.

* * *

Ф. Хўжаевнинг Тошкентда яшовчи невараси Рудольф Бархат (В.Хўжаеванинг ўғли) 1940 йили Усть-Каменогорск шаҳрида отаси сургун муддатини ўтаётганда тугилган. У “Кубань немислари” сулоласидан чиққан эди. Пермь тиббиёт олийгоҳини тугатган. Касби — жарроҳ-уролог. 22 йил олдин Ўзбекистонга қайтиб келади. Ушандан бери Тошкентдаги 1-шаҳар клиник касалхонасида фаолият кўрсатяпти.

— Менимча, дунёда энг бахтли одам болалик дунёсига қайтиб, болалик хотираларидан тоза туйғулар, илиқлик, қувонч олиб қайта куч оладиган, яшарадиган инсондир, — дея эслайди Рудольф Викторович. — Бизнинг болалигимиз шундай шароитда кечганки, кўз олдимиздан ҳамма байрамларни, қуёшли кунларни ўчириб ташлашганди.

Ақлимни таниб олгунимча, албатта, аҳволимиз нақадар аянчли эканлигини ҳис қилмаганман. Зеро, атрофда ҳам менга ухшаган болалар ва қизчалар улғайишган. Уларнинг шарт-шароити ҳам меникидай эди. Мен онанинг кўрган қаро кунларини, унинг кўзидаги қўрқинчли тўлиқ маънода энди тушуниб етаяпман... Мен эндигина у тортган азобларнинг, фожианинг бўй-бастини англаётирман.

Мен ҳаётимда онамга ўхшаган, кишини ҳайратга солувчи инсонни ҳеч учратмаганман. Унинг сабр-бардошига, чидамига, жасурлигига, ҳар қандай қийин шароитга ҳам кўника олишига доим тан берганман. Унинг қўлидан ҳамма иш келарди. Ҳамма нарсанинг эпини қиларди. Эчкиларни соғишми, ўтлатишми, ўрмон кесувчи бўлиб ишлашми, бино қуришми, қўшиқ куйлашми, кечаси кийим-бошда ўтириб ухлашми, совуқ хоналарда яшашми, ҳаммасини биларди, ҳаммасига чидарди. Айнан онам бизнинг камбағаллигимизнинг, тирикчилигимизнинг оғир

юкини ўз елкасига олганди. Мен бугунги ёруғ кунлар учун онамдан бир умр қарздорман.

У ҳали 16 ёшга тўлмасдан қамоққа маҳкум этилди. Тиканли сим орти ҳаёти унга ҳамма шартини ва ҳукминини ўтказди. Ўғрилар, жиноятчилар, хоинлар билан “муомалада” бўлиб, оғир кунларни бошдан кечирди... Унинг олдинги ҳаётидан фақатгина ёлгончи хотиралар қолди... Отасининг унга бўлган меҳри, ундан ҳеч қачон ажралмаганлиги, уларнинг сафарлари, Кремлдаги жаннат... Ширин орзулар қанотидаги ҳаёт. У яқиндан туриб даҳолар билан юз кўришишди. Сталиннинг тизмасида эрка қизча бўлиб ҳам ўтирган. Будённий билан мазуркага рақсга тушди. Переделкинода Пастернакларникида меҳмонда ҳам булди.

Усть-Каменогорск, Зиряновск. Онам уруш тугагунча сургун муддатини утаган, ҳаёт алғов-далғовларини ўрмон сокинлиги кўмган Кутехо қишлоғи... 20 йил катта шаҳарларда яшаш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб юрдик. 1945 йили Ўзбекистонга, Сретен колхозига келдик. Бу ерда бобомнинг синглиси Робия сургунда эди. Ҳали ўрнашиб улгурмасимизданоқ, 1946 йили “халқ душмани” болалари тўғрисида янги курсатма чиқди. Унинг ижроси туфайли онамни яна қамоққа ташлашди. Мени етимхонага жўнатишди. Файзулла бобомнинг синглиси эса кўчага ҳайдалди. Бир-биримиздан ажралиб, йўқолиб кетмаслик учун биз Қирғизистонга бордик ва “Балиқчилар” қишлоғида ўн йил қолиб кетдик.

Урушдан кейинги йиллар ниҳоятда оғир кечди. Агар қишлоқда эчкилар бўлмаганида, улар кўпайтирилмаганида бизлар очдан ўлган бўлардик.

Онам ишлаб, хўжаликни йўлга қўйди. Кўп китоб ўқирди. У адабиёт соҳасининг билимдони эди, мумтоз асарларни яхши биларди, тарих билан қизиқарди. Хотираси кучли бўлгани учунми мустаҳкам билими ва қийинчиликларда тоблангани учунми, у жуда яхши суҳбатдош бўла оларди. 1965 йили Файзулла Хўжаев оқлангач, онам ватанига қайтди. Онам ҳаётида биринчи бор енгил нафас олди. Уни бу ерда илиқ кутиб олишди. У ҳақиқат тантанаси ҳақида қониқиш билан гапирарди. Фалсафа ва ҳуқуқ институтига ишга киргач, Файзулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятига доир материалларни йиғиш билан шуғулланди. Сафарларга чиқди. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Красногорск, Подольск, Москва архивларида ишлади. Илк бор бобом

хусусида 1962 йили отамдан эшитганман. Лекин ушанда суҳбат мавҳум мазмунга эга эди. Натижада мен ҳеч қандай маълумот ололмадим. Кейинчалик орадан уч йил ўтгач, онам билан Тошкентга таътилга келдик. Шунда каминага оиламизнинг фожиали тарихи ҳақида бор ҳақиқатни гапириб беришди. Ўшандан кейин мен бобом ва отамнинг шахси билан қизиқа бошладим.

ХОТИРАГА АЙЛАНГАН ҚИСМАТ

XX съезд шахсга сизиниш даврининг жирканч кирдикорларини фoш этди. Салкам 20 йил халқ назаридан холи тутилган қатагон қурбонлари тақдири очиқ-ойдин баён этилди. 1956 йил 30 июнда шахсга сизиниш ва унинг оқибатларини тугатиш хусусида муҳим ҳужжат қабул қилинди. Бу — ўша кездеги оламшумул воқеа эди. Тан олиш лозимки, тарих билмаган қатагонни ошкор этишнинг ўзи бўлгани йўқ. Бунинг учун катта тўсиқларни, қотиб қолган ақидаларни собитқадамлик билан енгиб ўтишга тўғри келди.

1956 йили октябрь ойида Тошкентда илк бор Ўзбекистон зиёлиларининг 1 съездини утказиш мўлжалланганди. Унда шахсга сизиниш ва унинг келиб чиқиши сабаблари хусусида биринчи марта очиқ маъруза қилиниши лозим эди. Бу масалада катта тайёргарлик ишлари олиб борилди. Таниқли давлат ва жамоат арбоби Нуриддин Муҳитдинов узининг “Кремлда утган йилларим” китобида бу воқеаларга атрофлича тўхталган.

— Қатагон қурбонлари ҳақида матбуотда кенг тарзда гапирилмасди, — деб ёзади муаллиф китобида, — баъзи қисқа ахборотлар бериларди. Зиёлилар съездида биз бу ҳақда мамлакатда биринчи бўлиб очиқ айтишга қарор қилдик. Худди шу масалада Марказком бюроси аъзолари ўртасида ихтилоф келиб чиқди.

Мен маърузанинг тўла матнини тақдим қилдим. Уни муҳокама этиш чоғида Марказком иккинчи котиби Р.Е.Мельников оқланган шахсларнинг исм-шарифини ва бу жараённинг бориши ҳақидаги жумлаларни умуман ўчириб ташлаш, 30 июнь қарори доирасида умумий гаплар билан чегараланиш лозимлигини таклиф қилди. Уни яна бир неча киши қўллаб-қувватлади. Бундай таклифни рад этиб, матнни сақлаб қолишга муваффақ бўлдим. Бироқ шунда дарҳол А.Икромов ва Ф. Хужаев ҳақида умуман гапирмасликни талаб қилишди, гўё бу кучли гала-

говурга сабаб бўлиши, ҳар хил миш-мишларни келтириб чиқариши ва ҳатто республикада сиёсий вазиятга салбий таъсир кўрсатиши мумкин эмиш... Ф. Хўжаевнинг оқланишига аввал бошданоқ қаршилиқ қилган Марказком бюросининг айрим аъзолари унинг отаси бадавлат савдогар, Бухоро амирининг яқин кишиларидан бўлганлиги, Файзулланинг ўзи ёшлигида “Ёш бухороликлар” жаидид ташкилотига қўшилгани, кейин унинг раҳбари бўлганини, 1924 йили Ўрта Осиёда давлат чегараланиши ўтказилган чоғда қатъий йўл тутмаганлиги, 30-йилларда қораланган Н.И.Бухарин, айниқса И.А.Риков билан дўстлашганини, улар билан муттасил мулоқотлашганлигини важ қилиб кўрсатишарди.

Уша кезде Марказий Қўмита биринчи котиби бўлиб ишлаган меҳнат фахрийси Н.Муҳитдинов хотирлашича, ўзбек халқининг оташин фарзанди тақдири учун юқори доирада қаттиқ кураш борган. Мазкур масалада Москва билан ҳамкорликда иш кўрилган, албатта. Бу гал уларни қоралаш эмас, аксинча, 30—50 йилларда ноҳақ жабрланганлигини тан олиш, номларини поклаш, халқ ҳурматини қайтариб бериш кўзда тутилганди. Кун тартибидеги иш бўйича қўшимча ҳужжатлар ва маълумотлар тўпланган. Таниқли ҳуқуқшунос олима Хадича Сулаймонова бошлиқ гуруҳ Москва, Тошкент, Душанбе, Бухоро ҳужжатгоҳларида узоқ вақт кўздан холи тутилган қатагон йиллари материалларини топиб, оқлаш жараёнини тезлатишга муносиб ҳисса қўшган.

Файзулла Хўжаевнинг серқирра ҳаёти ва фаолияти тўлақонли тан олиниши учун яна 11 йил керак бўлди. 1967 йил 28 февралда собиқ Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва республика Вазирлар Кенгаши Ўзбекистон жумҳурияти Халқ Комиссарлари Кенгашининг биринчи раиси Ф. Хўжаев хотирасини абадийлаштириш тўғрисида махсус қарор қабул қилди. Шу қарорга биноан жумҳурият Фанлар академиясига унинг 3 жилдли асарлари тўпламини ўзбек ва рус тилларида чоп этиш топширилди. Шундан сўнг Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Отабой Ёшонов раҳбарлигидаги гуруҳ атоқли давлат ва жамоат арбоби илмий меросини жамлашга киришди. Афсуски, айни турғунлик йилларида ёруғлик юзини кўрган Танланган асарларда Ф.Хўжаевнинг бой илмий меросини ҳар томонлама қамраб олишнинг иложи бўлмаган. Нашриётга тақдим қилинган қўлёзмаларнинг бор-йўғи иккидан бир

қисмигина чоп этилган, холос. Қолгани эса яна доруломон кунлар учун эҳтиёткор шахслар томонидан олиб қўйилган. Ваҳоланки, Ф. Хўжаев томонидан ёзилган мақолалар, тақризлар, маърузалар, маълумотнома ва изоҳлар 300 га яқин бўлган. Китоб ва рисоалар эса 30 дан ортиқ эди. Афсуски, 100 дан ортиқ мақола ва кўпгина асарлар 3 жилдликка киритилмаган.

Атоқли олим О.Эшоновнинг бу борадаги саъй-ҳаракатини алоҳида таъкидлаш лозим. У собитқадамлик билан Ф. Хўжаев ҳаётини ўрганиб чиқди. В.Хўжаева билан ҳамкорлик қилиб, кўпчиликка маълум бўлмаган маълумотлар ва сурагларни эълон қилдирди. Унинг 1972-73 йилларда “Ўзбекистон” нашриётида рус ва ўзбек тилларида 30 минг нусхада чоп этилган “Файзулла Хўжаев” китоби халқимиз оташин фарзандининг босиб ўтган йўлини ёритишга хизмат қилди. Юрт ўғлони Ф.Хўжаев меросини узоқ вақт тадқиқ этган ва юзлаб илмий публицистик мақолаларини матбуотда эълон қилган қўлингиздаги китоб муаллифларидан бири (филолог-тарихчи олим Мажид Ҳасаний)нинг “Садриддин Айний ва Файзулла Хўжаев” номли китобчаси 1968 йилда чоп қилинган бўлса, кейинроқ, яъни 1990 йилда “Файзулла Хўжаев” монографияси, 1996 йилда эса “Командарм — Армия генерали” номли рисоласи нашр этилди. Шунингдек, журналист Н.Наимовнинг 1994 йилда “Мен яшашни истайман” номли роман-хроникаси ҳам босилиб чиқди.

* * *

...Уни саробга айланган гоялар, пуч ваъдалар, беҳуда совурилган миллионлар хароб қилди. Ҳаётини бағишлаган севимли иши умрига завол бўлди. Бир умр талпинган жамият, кўз тиккан ҳокимият, кўкларга кўтариб улуғлаган коммунистик партия, сажда қилган доҳий Сталин уни дор остидан олиб қололмади. Бутун борлигини тиккан тирмсоллар унга панд берди. Шахсий душмани сифатида амир Олимхон икки бор сиртдан улимга ҳукм қилганида ҳам, Оренбургда уя қўйиб олган оқ гвардиячи дутовчилар унинг пайига тушиб, кунни битганини айтганида ҳам, Бухородаги кинохонада ганимлар эшикни миҳлаб ўт қўйганда ҳам, пешонасини нишонга олиб ўқ отишганда ҳам, Бокудаги автоҳалокатда ҳам омон қолганди. Аммо ўзи ардоқлаган ва ишонган одамлар отган ўқ уни ер бағрига жойлади.

Адолат кеч бўлсада, қарор топмоқда. Халқимиз эрки учун курашган фидойи инсонлар қисматига узоқ вақт бефарқ каралгани очиқ-ойдин тан олинадиган кунлар на-сиб этди. Истиқлол туфайли мустақил давлатимиз ҳуку-мати бир қатор савоб ишларга бош-қош бўлмоқда. Ти-риклигида рўшнолик кўрмай, мангуликка бош қўйган халқимизнинг асл фарзанди хотирасини ўз ўрнига қўйиш ҳам қарз, ҳам фарздир. Модомики шундай экан, ҳали қатагон даврида умри ҳазон бўлган қанчадан-қанча юрт-дошларимиз руҳини шод айламоқ даркор. Хужжатгоҳ-ларнинг темир сандиқларидаги шахсга сағиниш йиллари-га оид маълумотларни очиқ-ойдин баён этмоқ вақти ал-лақачон келди. Буёғи энди ўзимизга боғлиқ. Узоқ йиллар эл назаридан холи тutilган бор ҳақиқатни бугун баён этмасак, авлодлар олдидаги бурчимизга хиёнат қилган бўламиз. Бунинг учун келажак авлод бизни кечирмай-ди. Дилимизни вайрон, тилимизни тўмтоқ, фикримизни кемтик, кўзимизни сўқир, қулогимизни кар бўлишга мажбур қилган даврлар ўтмишга айланди. На чора, биз истаймизми, истамаймизми ундан тона олмаймиз. Мо-зийни қандай бўлса, шундай қабул қилишга мажбурмиз. Инсон ўз қисматидан бир умр қутула олмайди. У ҳар доим бамисоли соядек эргашиб юради.

ҚАЛБ ДАФТАРИДАН

(Ф.Хўжаевнинг китоблари ва нутқларидан)

1913 йилдан 1916 йилгача бўлган вақт ичида жадидлар ишида менинг иштирок қилишим, биринчидан, ташвиқот ишлари олиб боришдан, иккинчидан, маблағлар тўплаш ва шахсан моддий ёрдам кўрсатишдан, учинчидан, Фитрат, Абдулвоҳид (Мунзим) орқали китоблар, бир неча дарсликлар нашр эттиришдан иборат бўлди.

* * *

Бухоро шаҳридаги 364 та тор кўча-кўйларда 360 та масжид, 138 та эски мактаб ва мадрасалар жойлашган бўлиб, буларда жами 20 минг нафарга яқин талаба шугулланар эди. Бироқ битта ҳам босмахона йўқ эди, битта ҳам газета нашр этилмас эди.

* * *

Ҳаётда бунақа бахт камдан-кам учрайди, бизнинг бу бахтимиз беқиёсдир.

* * *

Эски анъаналардан, эски турмушдан ялпи феодализм қолдиқларидан халос бўлмай туриб, янги жамият қуришда муваффақият қозониш мумкин эмас.

* * *

Ўрта Осиёнинг “ёввойи” халқларига маданият олиб келтирамиз, деб бутун жаҳонга жар солган чор ҳукумати Туркистонни истило қилиб олгандан кейин Ўрта Осиё

халқлари турмушининг мана шундай боришини ҳақиқатда ўзгартирмади.

* * *

Бухорода янги усулдаги мактаблар очиш, газета ва журналлар нашр этиш, Бухоро халқининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий савиясини ёппасига кўтариш мақсадида ёш бухороликларни Европага ўқишга юборишди.

* * *

Маълумки, амир Саид Мир Олим халқни янги йўл тарафдорлари бўлган “жадидлар”га ва эски йўл тарафдорлари бўлган “қадимий”ларга бўлиб қўйган эди: унинг фикрича, жадидлар амир жаллодлари томонидан қатл этилишгагина лойиқ кишилар эди. Мана шунинг ўзи даслаб ёш бухороликлар ҳаракати деб номланган ҳаракатнинг бошланишига, сўнгра эса чинакам инқилобнинг ҳам бошланишига асосий туртки бўлди.

* * *

Бухоро инқилоби мухолифларимиз ўйлаганидек, бирор авантюра ва ҳокимият иштиёқи билан вужудга келган эмас. Йўқ, Бухоро инқилобини Бухоро халқининг, айниқса, кейинги йилларда қаттиқ эзиб турган амир Саид Олимхоннинг ўзбошимчалигига чек қўйиш истаги вужудга келтирди.

* * *

Собиқ империя ҳудудида яшаб турган майда элатларга нисбатан озчиликни ташкил этган великоруслар (великорус шовинистлар демоқчи) миллий тенденциялар замирида туриб, ўзларига қарши қаратилиши мумкин бўлган ҳар қандай зарбаларни, ҳужумларни қайтаришда доим тайёр турдилар.

* * *

Буржуа матбуоти: “Қизил қўшин мамлакатнинг ҳомийси”, деб ёзди. Ҳақиқатан, бизда Бухоро амирлиги ва Хева хонлигини ағдаришда Қизил Армия иштирок этганлигини ҳеч ким ҳеч қачон инкор этмайди.

* * *

Ўзини, диёрини ганимлардан ҳимоя қилмоқчи бўлган халқ, ҳар бир оддий ва мансабдор шахс қуроли билан муомала қилишни ўрганишлари лозим.

* * *

Қуроли билан олди-сотди савдосида пора олган ва пора берган шахс энг олий жазо — отувга ҳукм этилади.

* * *

Бухоро халқ ҳукумати назарида суннийлар, шиалар, туркман ва тожиклар, мусулмонлар, руслар ва яҳудийлар бир-бирларидан фарқ қилмайди. Бухоро Республикасининг уч миллионли аҳолисини меҳнат, тенглик ва қардошлик жипслаштиради.

* * *

Маданий-маърифатчилик оқими тариқасида вужудга келган жаҳидчилик амир ва унинг ҳукумати бутун халқ бойлигини еб ётган золимлар, босқинчилар, хоинлар ва қонхўрлар ҳукумати эканлигини миллий буржуазиянинг илғор намоёндалари яхши тушуна борган сари кўпроқ сиёсий тус ола борди.

Педагогик кадрлар тайёрлаш масалалари ҳам Маориф халқ нозирлигининг ишида катта ўрин олди, чунки тегишли педагог ва маданий ходимлар бўлмаса, мактабларни кўпайтириш, кенгайтириш ҳамда ўқитиш вазифаларини мутлақо амалга ошириб бўлмас эди.

* * *

Бизда партияга кириб олиб, ўзини коммунист деб юрган, лекин на партияга, на халққа ҳеч бир фойдаси бўлмаган кишилар кўп.

* * *

Техникавий кадрларни, айниқса, ерли миллатлар орасидан тайёрлаш масаласи Ўзбекистон меҳнаткашларининг маданий савиясини юксалтириш билан чамбарчас боғлиқ масала бўлиб турибди.

* * *

Пахта Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг асосий маҳсулотидир. Пахтачиликни ривожлантириш, ривожланиб бораётган тўқимачилик саноатини Ватанимизда етиштирилган хом ашё билан таъминлаш имкониятини беради.

* * *

Халқ артисти ўртоқ Уйғурни энди шўролар Иттифоқида ҳамма билади, халқ артистимиз Тамарахоним фақат Иттифоқдагина эмас, Иттифоқ доирасидан ташқарида ҳам таниқли бўлиб қолди...

* * *

Театримиз кўп, аммо кадрлар ҳар ҳолда кам.

* * *

Бухорода мутаассиб руҳонийлар Регистон майдонида 10 мингга яқин кишини тўплаб, мени (1917 йилнинг мартида) қатл этилишимни амирнинг даъватига биноан талаб қилмоқда эди.

* * *

Чоризм даврида халқ маорифи, соғлиқни сақлаш, ободончилик, санъат тўғрисида ҳеч қандай иш қилинмас, гамхўрлик йўқ эди. Инқилобдан сўнг бу тармоқларнинг ҳар бирида муваффақиятлар қўлга киритилди.

* * *

Раҳбарлик қилиш санъати жиддий иш. Ҳаракатдан орқада қолиш ярамайди, чунки орқада қолиш оммадан ажралиб қолиш демакдир.

* * *

Чинакам бахт кенг халқ оммасига хизмат қилиш, халққа саодатли ҳаётни таъминлаб бериш инқилобчи учун энг олий бахтдир.

* * *

Пахта тўғрисида гапирганда, биринчи галда, алмаш-
лаб экишни айтиб ўтиш зарур.

* * *

Партиявий ва инқилобий ишда янги киши эмасман.
Ўрта Осиёдаги вазият ва шароитни яхши биламан.

* * *

Бу ерда 1927 йил кузида Ўрта Осиё бюроси Марказий
Қўмитаси пленумида сўзга чиққан ўртоқлардан бири
(Ф.Хужаевнинг собиқ рақиби 1923-24 йиллари Бухком-
партиясининг биринчи котиби) менинг ижтимоий чиқи-
шим попролетар эканлигини ўз фикрича далил сифатида
келтирди. Мен буни ҳеч қачон яширган эмасман. Барча
шахсий анкеталарда аниқ қилиб ёзганман. Лекин айрим
бундан беҳабар бўлган ўртоқларга шуни маълум қили-
шим лозимки, 30 йиллик умримнинг 14 йилини инқи-
лоб ишига бағишладим.

Ўйлайманки, агар ҳаёт бўлсам, умримнинг қолган қи-
сми ҳам ишчилар синфи ва инқилобга бахшида этилади.

* * *

Менинг бахтсизлигим шундан иборатки, мен Бухоро-
да туғилдим. Менинг бахтсизлигим шундан иборатки,
ҳали 10 ёшлигимдаёқ инқилобий фаолиятни жаидлар
ташкilotидан бошладим. Менинг бахтсизлигим шундан
иборатки, 1917 йилда сиёсий вазият мени жаидлар пар-
тияси раҳнамолигига кўтарди. Мен Коммунистик пар-
тия аъзоси бўлмай туриб шўролар ҳокимиятида юксак
раҳбарлик лавозимига кўтарилган биринчи бухоролик,
қолаверса, туркистонлик эдим. Партия мени Бухоро Халқ
Жумҳурияти Нозирлар кенгашининг раиси, Ташқи иш-
лар нозирини этиб тайинлаганда 22 ёшлик йигит эдим.
Мураккаб сиёсий шароитда мураббийсиз кўр-кўрона иш
бошлашга тўғри келди.

УНДАН ЭЗГУЛИК ҚОЛДИ

Ўртоқ Икромов Марказий Комитетнинг биринчи секретари, ўртоқ Хўжаев Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси; ўртоқ Охунбобоев Марказий Ижроия Комитети раиси бўлган Ўзбекистонда раҳбарлик ишончли қўлларда эканини кўрсатади.

К.Я. Бауман

* * *

Москвада Файзулла Хўжаев бир неча ой ётиб даволанди. Файзулла Хўжаевнинг Бухорода йўқлигида Бухоро Халқ совет республикаси аппаратида ҳар томонлама бошбошдоқлик ва тартибсизлик бошланди.

Бухоро ҳукуматида ҳаммадан кўра ақлли ва таниқли, ҳаммадан кўра ёш, истеъдодли, зўр нотиқ, қўрқмас тартиботчи — бу Файзулла Хўжаевдир.

“Вестник НКВД”

* * *

Сиёсий жиҳатдан ўзбеклар ўртасида ўртоқ Файзулла Хўжаевга тенг келадиган бошқа ходим йўқ.

Н.Знаменский

* * *

Инқилобий Бухоро ва Бухоронинг тарихи Файзулла Хўжаев номи билан чамбарчас боғлиқ. Давлат арбобининг ҳаёти ва ижтимоий фаолиятини ўрганиш Бухоро тарихини ўрганишга киришмоқ демакдир.

Иброҳим Мўминов

* * *

Мен кишиларнинг ижод жараёнида, ҳаракат вақтида қанчалик улугвор бўлиб кетишларини кўп кўрганман. Файзулла Хўжаев ҳам шундай улугвор, ўз гоёси учун ҳақиқий курашчи эди.

Галина Серебрякова

* * *

Ганимлар Файзулла Хўжаевнинг бошига шунчалик кўп олтин ваъда қилган эдики, дунёда ҳеч бир бош бунчалик баланд нархланмаганди.

Эгон Эрвин Киш

* * *

Унинг адабиёт ва санъатга меҳри баланд эди. Ҳалол ва меҳнатсевар санъаткорларни Файзулла Хўжаев жондилдан севар ва ҳурмат қиларди. Менинг ўсишимда унинг иштироки беқиёс бўлди.

Тамарахоним

* * *

Файзулла Хўжаевдек мард инсонни, меҳнаткаш, халққа меҳрибон давлат арбобини ўлимдан ҳеч ким олиб қололмади. Унинг қат-қат орзулари ушалмай қолди.

О.Азизов

* * *

Файзулла Хўжаев ақлли, билимдон, сиёсатдон раҳбар бўлиш билан бирга, савдо-сотик ва хўжалик ишининг кўзини билувчи зўр инсон эди.

Ойбек

* * *

Давлат арбоби Файзулла Хўжаев гайритабиий, турфа истеъдодли сиймо эди.

Комил Ерматов

* * *

Бизни ўқишга юбориш учун Файзулла Хўжаев дарҳол Москвага, ўртоқ Луначарскийга телеграмма юборди. Мос-

квадан ўқишга август ойида келишсин, деган жавоб келди. Август ойида мен, София, Сарвархон Москвага ўқишга жўнаб кетдик.

Марям Ёқубова

* * *

Бухоро Халқ Шўролар жумҳурияти ҳукуматининг бошлиғи, юксак маданиятли Файзулла Хўжаев ўзининг шаҳар ташқарисидаги ҳовли боғини “Бухкино” ширкатига топшириши, бу зўр олижанобликдир.

С.Братолюбов

* * *

Файзулла Хўжаев билан ҳамсуҳбат бўлган киши, биринчи навбатда, унинг маълумот даражаси ниҳоятда юқори эканлигини ҳис қиларди. У жуда тарбияли, кўплаб тилларни эгаллаган, тарих ва сиёсий масалаларда республиканинг хўжалик фаолияти, маданий турмуши юзасидан чуқур билимга эга эди. Табиатан ҳаракатчан, ишчан, муаммоларни ечадиган йўлларни тез топа биладиган бу одам ҳазил-мутойибани ёқтирар, камдан-кам учрайдиган даражада дилкаш, очиққўнғил эди.

Малик Қаюмов

ХОТИМА

Ушбу китоб орқали Ф.Хўжаевнинг ҳаёти ва меҳнат фаолияти батафсил қамраб олинди, дейиш фикридан йироқмиз. Зеро, унинг 25 йиллик фаолиятининг кўп қирралари ҳали тўлақонли очиб берилмаган. Кейн китобхоналар оммасига қоронғи бўлган таржимаи ҳолидаги чалкашликлар, воқеалар нотўғри талқин қилинган ўринлар, бизга номаълум бўлган асарлари бор, албатта.

Буни кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар ҳам кўрсатмоқда. Шак-шубҳа йўқки, бу борадаги изланишлар давом этади. Қўлингиздаги китобни тайёрлашда тарихчиларнинг кейинги вақтда олиб борган тадқиқотлари, вақтли матбуот чиқишлари ҳамда Н.Наимовнинг “Мен яшашни истайман!” ҳужжатли романидан баҳоли қудрат фойдаланилди. Муаллифлар ушбу рисоланинг юзага келиши хусусида фикр ва мулоҳазаларини билдирганларга ўз миннатдорлигини изҳор этишади.

МУНДАРИЖА

Суз боши ўрнида	3
"Бизнинг уз йўлимиз бор"	6
Икки ўт орасида	16
Хазон бўлган умидлар	27
Буюклик унга хос эди	40
Тақдирга тан берсинми?	54
"Мен яшашни истайман..."	66
"Шундай ота қайда бор?"	84
Хотирага айланган қисмат	96
Қалб дафтарида	100
Ундан эзгулик қолди	105
Хотима	108

Маджид Хасаний, Ислам Усманов

МЕЧТА СВЕТЛЫХ ДНЕЙ

На узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон" – 1997,
700129, Ташкент, ул. Навои, 30.

Рассом Д. Ұрзаев
Бадий муҳаррир *Ҳ.Меҳмонов*
Тех. муҳаррир *М.Хужамқулова*
Мусаҳҳиҳ *Ш.Орипова*
Компьютерда тайёрловчи *Е.Беляцкая*

Теришга берилди 30.07.96. Босишга рухсат этилди 05.03.97.
Бичими 84x108^{1/32}. Офсет босма усулида босилди.
“Мақтаб” гарнитурасида. Шартли босма табоқ 5,88+0,25 вкл.
Нашр табоғи 5.69+0,25 вкл. Нусха 3000
Вуюртма №0332 Ваҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон” нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 184-96.

Оригинал-макет масъулияти чекланган “Ношир” жамияти
техникавий ва программавий воситалар базасида тайёрланиб,
Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуоти қўмитаси Тошкент
китоб-журнал фабрикасида босилди.
700194, Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.

Ҳасаний Мажид, Усмонов Ислом. Ҳ 31
Ойдин кунлар армони: / Масъул муҳаррир
К.Норматов).—Т.:Ўзбекистон, 1997.— 112 б.

1. Автордош.

30—50-йилларда юз берган Сталин шахсига сизгиниш халқи-мизни асл фарзандларидан жудо қилди. Атоқли давлат ва жамоат арбоби Файзулла Хужаев ҳам 42 ёшида ноҳақлик қурбони булган. Истиқлол курашчисининг мураккаб ҳаёти, зиддиятли ижтимоий-сиёсий ва давлатчилик фаолияти ибратомуз бир мактабдир. Файзулла Хужаев энг қийин, энг огир даврда бешдан ортиқ масъул вазифани аъло даражада бажарган. Боз устига, унинг Бухоро Халқ Жумҳуриятининг Ташқи ишлар ва Ички ишлар нозири вазифасини ҳам адо этганлигига қойил қоласиз.

Мажид Ҳасаний ва Ислом Усмоновнинг китобида тириклигида рӯшнолик кўрмаган, қизил империя газабига учраган мураккаб тақдирли шахснинг серқирра ҳаёти ва меҳнат фаолиятини ойдинлаштиришга оид кўшлаб воқеалар урин олган. Рисолада келтирилган маълумотлар ва ҳужжатлар мустақиллигимиз туфайли илк бор ёруғлик юзини кўрмоқда.

ББК 63.3(5У)

ISBN 5-640-02135-7

Ҳ $\frac{4702620201 - 100}{M 351 (04) 96}$ - 97

№ 694-96

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
давлат кутубхонаси